University of Tehran Press

Journal of Archaeological Studies

Online ISSN: 2676-4288

https://jarcs.ut.ac.ir/

The Chronological Analysis and Process of Evolution of Settlements from The Uruk Period to the End of Neo- Elamite Period, in The Deh Luran Plain (Patak)

Shaghayegh Hourshid[1]

1. The Center for Archaeological Research (ICAR),(Research Institute of Cultural Heritage & Tourism), Tehran, Iran. Corresponding Author Email: shaghayegh_hourshid@yahoo.com.

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received:
13, September, 2022

In Revised Form:
12, October, 2022

Accepted:
14, December, 2022

Published onlin:
20, June, 2023

Abstract

The beginning of field research in the Deh Luran Plain dates back to the early twentieth century. During this period, researches have been mainly focused on the northwestern part of the plain rather than its southeastern part (Patak Plain). However, the southeastern part of the plain, under the supervision of the author by project of identification and study of the sites in the area of drainage network 23 of the national tropical plan, was intensively surveyed at the end of year of 2015. The primary and general purpose of this program was identifying and documentating the sites, which was achieved. The next goal, namely determining the chronological position and understanding how the settlements were located and recognizing their cultural interactions, compared to their neighboring area, was also achieved by using the discovered cultural materials. In total, out of the 56 identified sites in this archaeological survey, 22 sites had surface evidence of the Uruk Period until the end of the Neo- Elamite Period, at first glance, this number represents a fourfold increase in the number of the settlements by comparing it to the results of previous studies. In the next step, with the registration of the Uruk Sites, it was found that, the population that was living in the plain compared to the previous period, namely the Later Village Period has increased significantly. Then, the population decreased sharply in the Jemdet Nasr Period and we can see an increase in the settlements again in the Dynasty Period, but this increase ended in the Old Elamite Period and decreased in the Middle and Neo- Elamite Periods, this decrease was probably as a result of the effects of trans-regional power centers and climate change.

Keywords: Deh Luran, Patak Plain, Archaeological Survey, Uruk, Elamite.

Cite this The Author(s): Hourshid, S., 2023. The Chronological Analysis and Process of Evolution of Settlements from The Uruk Period to the End of Neo- Elamite Period, in The Deh Luran Plain (Patak): Journal of Archaeological Studies / No. 1, Vol.15 , Serial No. 32 / Winter- Spring - (293-324). DOI: 10. 22059 / JARCS. 2022. 348647.143159

1. Introduction

The Deh Luran Plain as a small foothill valley, is located in the connection route between the Zagros folds and the important plains of the Shushan and Mesopotamia. The permanent and seasonal rivers such as the Mehmeh, Dawairij and Chikab have developed the Deh Luran Plain. Based on the course of the Dawairij River, the Deh Luran Plain is divided into two halves, the northwest and southeast, which also separated the study area of drainage networks of the tropical national system, into two networks, network 22 (Supervised by Zeynivand) and network 23 (Supervised by the author). (Figure 1). Thus, the present article focuses on the results of the study of its southeastern part (Patak Plain).

In general, the Deh Luran Plain has been influenced by various cultural centers during the prehistoric period, during the fourth millennium to the end of third millennium BC, it was under the influence of the Mesopotamian Cultures (Uruk, Jemdet Nasr and Old Dynasties) (Matthews & Fazeli Nashli, 2022:230) and from the end of the third millennium BC, which was coinciding with the Old Elamite Period (Šimaški) to the first half of the first millennium BC, it has been under the cultural control of the Elamite Periods. Since the focus of researchers has always been on the study of the northwestern part of the plain, study of the southeastern part of the plain under the salvage project of the sites in the area of "drainage network 23 of the tropical national plan" provided an opportunity to do the archeological exploration at end of the year of 2015.

In this project, in addition to accessing and presenting documented information about each site in order to save and protect them (against the huge water supply and drainage plan of the whole plain), provided the sufficient information for chronological analysis and regional interactions as well as trans-regional too. Thus, in continuation of the publication of the results of this exploration (Hourshid et al. 2017 and 2018), in this article, the information related to the Uruk Periods until the end of the Neo- Elamite Period is analyzed. Among the questions that can be asked in relation to the results of the recent study are: Has the population changed in terms of the number of settlements in the southeast of the Deh Luran Plain (Patak Plain) compared to the Later Village Period during the Uruk Period?

How was the process of increasing and decreasing the number of settlements of the Jemdet Nasr Period, the Old Dynasties I-III and the Elamite Periods?

Has the Patak Plain been able to accept human populations and provide their primary resources geographically and climatically?

How has the process of cultural influence of this small plain, formed the important neighboring plains, namely the Susiana and Mesopotamia?

In order to obtain convincing answers, it is first necessary to make a comparison between the results of the previous studies (Neely & Wright 1994; Wright & Neely 2010 and Motarjem and Mohammadifar 2005 and Noorollahi 2006) and the surveys of 2016, to provide a comprehensive picture of the numbers and locations of the sites in the Patak Plain. Then, by using the mentioned information and study findings, it will be possible to analyze their position in the cultural periods considered in this article.

The Deh Luran Plain in the Uruk Period until the end of Neo- Elamite Period

By the end of the Later Village Period, the Deh Luran Plain has been influenced by the culture of the Uruk Period (Matthews & Fazeli Nashli, 2022:230). From this period until the beginning of effects of the rule of the Shimashki Dynasty, the Deh Luran Plain was under the cultural influence of the Mesopotamia. In the 1960s and 1970s field researches continuously were conducted in the Deh Luran Plain and five sites (Ali kosh, Chagha Sefid, Sabz, Farrokh Abad and Musiyan) were also excavated in the northwestern part of the Deh Luran Plain.

A general and systematic archeological exploration was conducted in the northwestern part and a small part of the southeastern part of the plain, which led to the identification of 5 sites related to the Uruk Period until the end of Neo- Elamite Period in the southeastern part or the Patak Plain. After that, field research in the Deh Luran Plain was interrupted for three decades. We must keep in mind that, in addition to the lack of complete archaeological exploration of the

Deh Luran Plain, from the past until now, the surface of this plain, an area of about 1000 Square Kilometers has been covered by a large volume of sediments. (Kirkby, 1977). Therefore, it is assumed that, the amount and type of field research activities did not match its archaeological capacity, so we have had a poor understanding of the different cultural periods of the Deh Luran Plain, especially in its southeastern part. In this regard, the results of archaeological surveys in the southeastern part of the plain (Patak Plain of Nahr-e Anbar District), in the later part of 2015 has strengthened the above hypothesis, as a result of that, 17 new settlements have been identified and the number of sites of this part compared to the results of the previous surveys has increased.

The number of sites now are 22 sites. Obviously, if systematic and purposeful exploration programs are implemented in the several important sites, a more accurate and realistic knowledge of the situation of this region from the Paleolithic Period to the later periods can be obtained. The results of recent studies (the third part of that) are presented in this article (Uruk until the end of Neo- Elam Period); It is another turning point in the improvement and expansion of studies of these periods in an area, where archaeological research began around 60 years ago and still remains unfinished. The study of the Patak Plain showed that, two sites have surface evidence from four cultural periods, five sites have cultural materials from three periods, 6 sites have surface evidence from two cultural periods and 9 sites have a single Period. (Table 10).

By looking at Table 2, we find that, the cultural materials of the Uruk, Jemdet Nasr, Old Dynasties, Old Elam, Middle Elam, and Neo- Elamite periods, respectively are observed in the 3,11,13,10,3 and 4 sites. It is necessary to explain that, the identifying, studying and recording of the coordinates of all the 22 mentioned sites has been done and significant cultural materials have been collected from their surface for further studies.

Conclusion:

In the recent exploration of the Patak of Musiyan Plain, a larger number of sites were identified compared to the previous explorations, which is one of the important reasons for the lack of focus and complete study on the southeastern part compared to the northwestern part in the Deh Luran Plain. The recent field research has shown that, the Deh Luran Plain as a marginal plain from the late fourth millennium BC until the first half of the millennium BC which is the purpose of this article; It has been selected for settlement purposes more than what was previously thought, as the previous surveys showed that, only five sites belonged to the mentioned periods and have been identified and introduced, but according to the results of the recent survey, this number has increased to the 22 sites. Out of a total of 22 sites, 13 sites have survived on the settlements left over from the Village Period, and two sites for the first time were settlements in the Uruk Period, four sites in the Old Dynasty Period, two sites in the Old Elamite Period and one site was a Neo- Elamite Period settlement.

Thus, we see an increase in the small population centers by comparing the number of settlements in the Patak Plain in the Uruk Period which are 11 sites, compared to the Later Village Period, which only had 4 settlements. Then, these centers are severely reduced in the Jemdet Nasr Period, so that, from this period, surface evidence was identified only in 3 sites. In the next period, the Old Dynasties, the number of settlements (13 sites) significantly increases again, so that, from the Uruk Period to the end of the Neo- Elamite Period, the largest number of identified sites belong to this period. In the Old Elamite Period, due to the identification of 10 sites, the prosperity of the plain has slightly decreased, and this decrease continued in the later periods, in the Middle Elamite Period by 3 sites and with a slight difference in the Neo- Elamite Period that had 4 sites.

As mentioned before, the Deh Luran Plain in general and Patak Plain as its southeastern part, during the Village Period were mainly influenced by local cultures, but with the emergence of an important center called Uruk in the Mesopotamia and the expansion of its influence in the neighboring areas, especially in western Iran, the Deh Luran Plain and consequently the Patak

Plain as a marginal plain in the late 4th millennium BC, it was under the cultural influence of the Uruk Period, and this influence continued for 1500 years in the Jemdet Nasr and Old Dynasties Periods. Then, at the end of third millennium BC with the emergence and expansion of the influence and power of the Elamite Rulers in the southwestern Iran, the Deh Luran Plain came under the cultural and political influence of the Old Elamites (Shimashki - Sukkalmah Dynasties), then the Middle Elamites (Tepti Ahar, Kidinuids- Igihalkids- Shutrukids) and the Neo- Elamite and thus for more than 1600 years later was under the influence and control of the Elaterite Rulers.

مجله مطالعات باستان شناسی
شاپای الکترونیکی:۴۲۸۸-۲۶۷۶
https://jarcs.ut.ac.ir
انتشارات دانشگاه تهران

تحلیل گاهنگاری و روند تحول استقرارها از دورۀ اوروک تا پایان عیلام نو در دشت (پَتَک) دهلران

شقایق هورشید[۱]

۱. نویسندۀ مسئول، پژوهشکده باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری ، تهران، ایران. رایانامه: Sh.hoorshid@richt.ir.

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: علمی – پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۶/۲۲

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۱/۰۷/۲۰

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۹/۲۳

تاریخ انتشار: ۱۴۰۲ /۰۳/۳۰

چکیده

آغاز پژوهش‌های میدانی دشت دهلران به اوایل قرن بیستم میلادی بازمی‌گردد. در این مدت، پژوهش‌ها عمدتاً بر نیمه شمال‌غربی دشت متمرکز بوده است تا نیمه جنوب‌شرقی آن (دشت پَتَک)؛ اما در اواخر سال ۱۳۹۴ نیمه جنوب‌شرقی آن با عنوان (برنامه بررسی و شناسایی شبکه زهکشی ۲۳ از سامانه ملی گرمسیری) (۱) به سرپرستی نگارنده مورد پیمایش و بررسی فشرده قرار گرفت. در مرحله نخست، هدف اولیه و کلی این برنامه که شناسایی و مستندنگاری محوطه‌ها بود، محقق شد و نتایج آن هدف بعدی یعنی تعیین جایگاه گاهنگاری و درک چگونگی مکان گزینی استقرارها و شناخت برهمکنش‌های فرهنگی آنها با نواحی همجوار را با استفاده از مواد فرهنگی مکشوفه فراهم نمود. در مجموع از میان ۵۶ محوطه شناسایی‌شده ۲۲ محوطه دارای شواهد سطحی دوره‌های اوروک تا پایان عیلام نو بودند که در گام نخست، این تعداد نمایانگر افزایش چهار برابری تعداد استقرارها، نسبت به نتایج بررسی‌های پیشین بود. همچنین در گام بعدی، با ثبت محوطه‌های اوروکی مشخص گردید که جمعیت ساکن در دشت نسبت به دوره قبل از خود یعنی روستانشینی جدید افزایش چشمگیری یافته است. سپس در دوره جمدت‌نصر جمعیت به‌شدت کاهش‌یافته و مجدداً در دوره سلسله‌ها شاهد افزایش استقرارها هستیم اما این روند افزایشی در دوره عیلام قدیم پایان گرفته و در دوره‌های عیلام میانه و عیلام نو روندی کاهشی یافته است که احتمالاً می‌تواند در نتیجه تأثیرات مراکز قدرت فرامنطقه‌ای و تغییرات اقلیمی باشد.

واژه‌های کلیدی: دهلران، دشت پَتَک، بررسی باستان‌شناسی، اوروک، عیلام.

استناد: هورشید، شقایق. ۱۴۰۱-۱۴۰۲، تحلیل گاهنگاری و روند تحول استقرارها از دورۀ اوروک تا پایان عیلام نو در دشت (پَتَک) دهلران: مجله مطالعات باستان-شناسی، دورۀ ۱۵، شمارۀ ۱، زمستان و بهار - پیاپی۳۲- (۳۲۴-۲۹۳) DOI: 10.22059/JARCS.2022.348647.143159-

ناشر: مؤسسۀ انتشارات دانشگاه تهران.

۱. مقدمه

دشت دهلران به عنوان یک دره کوهپایه‌ای کوچک در مسیر ارتباطی بین چین‌خوردگی‌های زاگرس و دشت‌های مهم شوشان و بین‌النهرین قرار گرفته است و رودخانه‌های دائمی و فصلی همچون مِهمِه، دویرَج و چیخاب باعث آبادانی آن شده است. بر اساس مسیر جریان رودخانه دویرج به نوعی دشت دهلران به دو نیمۀ شمال‌غربی- جنوب‌شرقی تقسیم شده است که خود تفکیک‌کننده محدوده بررسی شبکه‌های زهکشی ۲۲ به سرپرستی (زینی‌وند ۱۳۹۵) و ۲۳ به سرپرستی نگارنده (۱۳۹۵) در طرح ملی گرمسیری بود (تصویر ۱). به این ترتیب نوشتار پیش رو متمرکز بر نتایج بررسی نیمه جنوب‌شرقی آن (دشت پتک) است.

به طورکلی دشت دهلران در طول دوره‌های پیش از تاریخ تحت تأثیر مراکز فرهنگی مختلف بوده است به طوری که در طول هزاره چهارم تا اواخر هزارۀ سوم ق.م تحت نفوذ و تأثیر فرهنگ‌های بین‌النهرینی شامل (اوروک، جمدت‌نصر و سلسله‌های قدیم) بوده و از اواخر هزارۀ سوم ق.م. مصادف با دورۀ عیلام قدیم (شیماشکی) تا نیمه نخست هزاره اول ق.م. تحت سیطره فرهنگی عیلامیان بوده است. از آنجاکه همواره تمرکز پژوهشگران بر بررسی نیمه شمال‌غربی دشت بوده با بررسی نیمه جنوب‌شرقی دشت در اواخر سال ۱۳۹۴ تحت عنوان «برنامه نجات‌بخشی بررسی شبکه زهکشی ۲۳ از طرح ملی گرمسیری» فرصتی فراهم شد تا با پیمایش و بررسی فشرده آن بتوان علاوه بر دستیابی و ارائه اطلاعات مستندِ هر محوطه به منظور نجات‌بخشی و حفاظت آنها (در برابر طرح عظیم آب‌رسانی و زهکشی کل دشت)، اطلاعات کافی برای تحلیل گاهنگاری و برهمکنش‌های منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای نیز فراهم شود. به این ترتیب در ادامۀ انتشار نتایج این بررسی (هورشید و دیگران ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷)، در این نوشتار به تحلیل اطلاعات مربوط به دوره‌های اوروک تا پایان عیلام نو پرداخته می‌شود.

از جمله پرسش‌هایی که می‌توان در رابطه با نتایج بررسی اخیر مطرح نمود عبارت‌اند از: آیا در دورۀ اوروک جمعیت بر حسب تعداد استقرارها در جنوب‌شرقی دشت دهلران (دشت پتک) نسبت به دورۀ روستانشینی جدید تغییری کرده است، همچنین روند افزایش و کاهش تعداد استقرارهای دوره‌های جمدت‌نصر، سلسله‌های قدیم I-III و دوره‌های عیلامی چگونه بوده است؟ آیا دشت پتک از نظر جغرافیایی و اقلیمی توانِ پذیرش جمعیت‌های انسانی و تأمین منابع اولیه آنها را داشته است؟ روند تأثیر و تأثرات فرهنگی این دشت کوچک از دشت‌های مهم همجوار خود یعنی شوش و بین‌النهرین چگونه بوده است؟

برای دستیابی به پاسخ‌های متقن ابتدا لازم است مقایسه‌ای بین نتایج بررسی‌های پیشین (Neely & Wright 1994; Wright & Neely 2010 و مترجم و محمدی‌فر ۱۳۸۴ و نوراللهی ۱۳۸۵) و بررسی‌های (۱۳۹۵) انجام شود تا تصویر جامعی از تعداد و موقعیت محوطه‌ها در دشت پتک فراهم شود. سپس با استفاده از اطلاعات مذکور و یافته‌های بررسی بتوان به تجزیه‌وتحلیل جایگاه آنها در دوره‌های فرهنگیِ مد نظرِ این نوشتار پرداخت.

۲. پیشینۀ پژوهش

در سال ۱۹۰۳ میلادی برابر با ۱۲۸۲ خورشیدی دمورگان در شوش به کاوش پرداخت. در همین زمان دو نفر از اعضای هیئت کاوشِ مذکور به نام‌های گوتیر و لامپر به منظور شناسایی دشت دهلران و حفر گمانه‌های آزمایشی در تپه‌های موسیان، خزینه و علی‌کش به این دشت آمدند (Gautier, 1905). در سال ۱۹۶۰ میلادی برابر با ۱۳۳۹ خورشیدی رابرت بریدوود، مدیر طرح پیش از تاریخ دانشگاه شیکاگو به همراه ریچارد واتسون

(زمین‌شناس)، از منطقه دهلران و تپه علی‌کش بازدید کردند (Braidwood, 1961 و ملک شهمیرزادی، ۱۳۸۲). متعاقب این بازدید در سال ۱۹۶۱ برابر با ۱۳۴۰ خورشیدی دو تن از شاگردان مکتب بریدوود به نام‌های فرانک هول و کنت فلانری به منطقه دهلران آمدند و به بررسی مختصر و کوتاه مدتی در این منطقه پرداختند. پس از گذشت چند سال در ۶۹-۱۹۶۸ میلادی برابر با ۴۸-۱۳۴۷ خورشیدی، جیمز نیلی و هنری رایت مجدداً به بررسی علمی و سامانمند در دشت دهلران پرداختند که طی آن قسمت زیادی از دشت مورد پیمایش قرار گرفت که در نتیجه آن تعداد دیگری از تپه‌های باستانی از جمله چغاسفید مورد شناسایی قرار گرفت. در سال ۱۹۷۷ برابر با ۱۳۵۶ خورشیدی پیر دومیروشجی از هیئت باستان‌شناسی فرانسه در ایران، مناطق مابین دشت‌های شوش و دهلران را به منظور شناسایی محوطه‌های عیلامی (نو)، هخامنشی، سلوکی و اشکانی بررسی نمود (De Miroschedji, 1981 & 1986).

در سال‌های پس از انقلاب اسلامی و با آغاز جنگ تحمیلی، شهرستان دهلران بارها مورد اشغال و آزادسازی قرار گرفت و پس از آن نیز این شهرستان مورد پاک‌سازی عوارض ناشی از جنگ قرار گرفت. به این ترتیب نزدیک به دو دهه در روند پژوهش‌های میدانی دهلران وقفه ایجاد شد؛ اما با بازدید چند روزه کامیار عبدی در سال ۱۳۷۶ به منظور امکان‌سنجی و ارزیابی وضعیت مناطقی از این شهرستان، پژوهشهای باستان-شناختی در دهلران مجدداً آغاز شد (Abdi, 2001) که به دنبال این بازدید بخش مرکزی شهرستان دهلران در سال‌های ۸۴-۱۳۸۳ به مدت دو فصل توسط عباس مترجم و یعقوب محمدی‌فر مورد بررسی قرار گرفت (مترجم و محمدی‌فر، ۱۳۸۴) و در ادامه بررسی مذکور در سال ۱۳۸۵ روح ا... نور الهی در طول فصول سوم و چهارم به بررسی بخش‌هایی از موسیان و دهستان نهر عنبر نیز پرداخت که در این بررسی مجموعاً ۳۱ تپه و محوطه شناسایی و معرفی گردید (نور الهی، ۱۳۸۵) و آخرین بررسی نیز در قالب طرح سامانه گرمسیری در سال (۱۳۹۵ و ۱۳۹۴) در دشت دهلران توسط زینی‌وند (نیمۀ شمال‌غربی دشت) و نگارنده (نیمۀ جنوب‌شرقی دشت) انجام گردید. سپس در مرحله دوم طرح گرمسیری تپه‌های سیدنعیر (الف ۱۳۹۶ و ۱۳۹۷) موسیان (مصطفی پور ۱۳۹۷)، عقرب (زینی‌وند ۱۳۹۷) تعیین عرصه شدند و سپس غران نیز مورد کاوش پژوهشی قرار گرفت (زینی‌وند ۱۳۹۸).

۳. اهداف و روش بررسی

در بررسی دشت پتک، پس از مطالعه نقشه‌های توپوگرافی و تصاویر ماهواره‌ای منطقه و دشت مذکور، شیوه بررسی فشرده انتخاب شد زیرا با استفاده از این روش امکان شناسایی، ثبت و مستندسازیِ محوطه‌های باستانی که به دلیل گسترش، تسطیح و زهکشی زمین‌های کشاورزی در معرض شدیدترین ویرانی‌ها قرار گرفته بودند، فراهم می‌شد. در این بررسی، علاوه بر استفاده از دستگاه GPS، از نرم‌افزار تصاویر ماهواره‌ای و سیستم موقعیت‌یاب گوشی همراه نیز بهره گرفته شد. این نرم‌افزار، نمایشِ همزمانِ موقعیت جغرافیایی و مسیر پیمایشِ کاربر را روی تصویر ماهواره‌ای امکان‌پذیر می‌سازد. به علاوه، این نرم‌افزار امکان شناسایی دقیق تغییرات رنگ خاک و سایر عوارض موجود در مسیر پیمایش را فراهم نمود به نحوی که استفاده از آن منجر به شناسایی تعداد قابل توجهی از محوطه‌های باستانی شد که به دلیل ارتفاعِ کم یا تسطیح کامل و یا پنهان در میان مزارع، قابل مشاهده و شناسایی نبودند. در مرحله بعد با شناسایی هر محوطه، کروکی دقیق محوطه-ها با ذکر عوارض پیرامون، ترسیم و مشخصات هر اثر شامل شکل، ابعاد، ارتفاع، مساحت و آسیب‌های وارده به

آن در فرم‌های بررسی ثبت شد. نمونه‌برداری از سفال و دیگر مواد فرهنگی محوطه‌ها به صورت تصادفی انجام پذیرفت. توصیف یافته‌ها و چگونگی تراکم و محدوده پراکنش آن‌ها به طور دقیق مورد توجه قرار گرفت. به طور کلی، گروه در بررسی میدانی تلاش کرد تا داده‌های خام و اطلاعات پایه را با دقت تمام برای کار تحلیلی جمع‌آوری و طبقه‌بندی نماید. از آن‌جا که دهلران از نظر فرهنگی با دشت شوشان، بین‌النهرین و غرب زاگرس مرکزی هم‌پوشانی دارد؛ لذا گاهنگاری‌های این مناطق نیز در مطالعه و تاریخ‌گذاری داده‌های باستان‌شناختیِ حاصل از بررسی، مورد استفاده قرار گرفتند.

۴. جغرافیای محدوده مورد بررسی

دشت پتک که در بخش مرکزی دهستان نهر عَنبر واقع شده است، در ۱۶ کیلومتری جنوب‌شرقی شهر دهلران و ۴ کیلومتری مرز ایران و عراق قرار دارد. محدوده بررسی به‌طور متوسط، ۳۴ کیلومتر درازا، ۱۶ کیلومتر پهنا و حدود ۳۸۲ کیلومترمربع مساحت دارد. از غرب، جنوب و شرق با رودخانه‌های دویرج و چیخاب و از شمال با ارتفاعات دالپَری و کوه مَمِلَح محدود شده است.

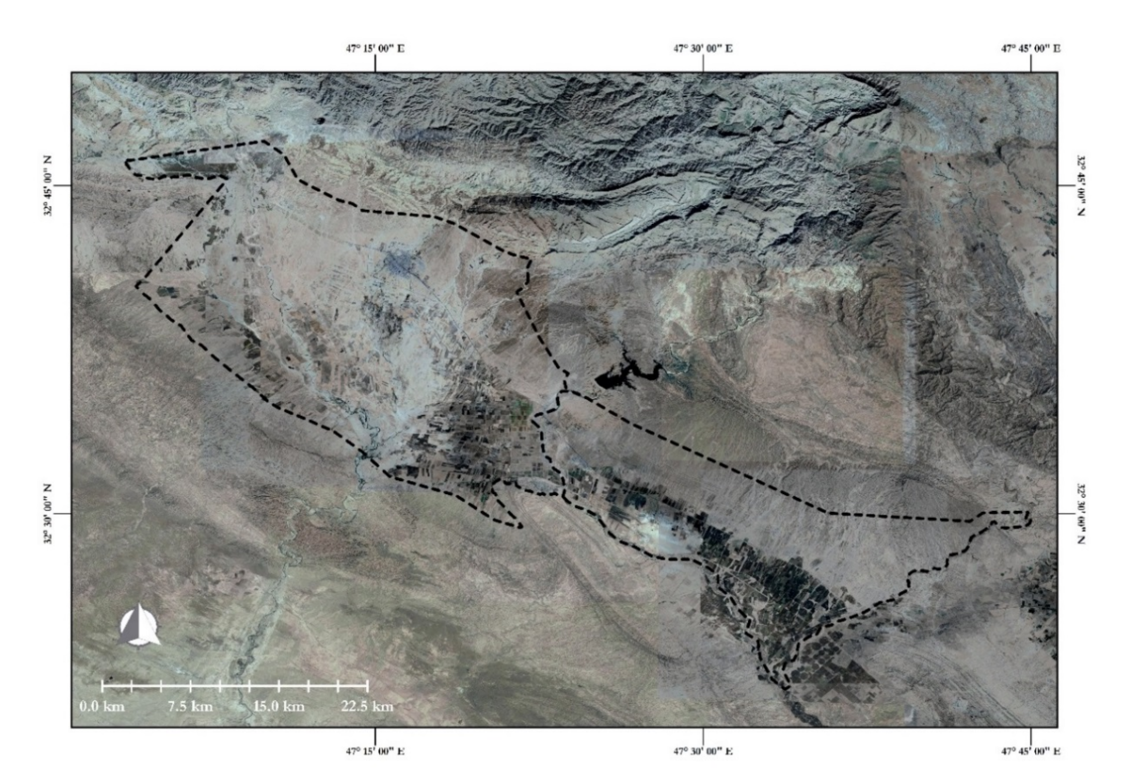

تصویر ۱. موقعیت دشت دهلران و بخش‌های جنوب‌شرقی (محدوده شبکه زهکشی ۲۳ در طرح گرمسیری) و شمال‌غربی آن (محدوده شبکه زهکشی ۲۲) (واحد نقشه باستان‌شناسی پژوهشکده باستان‌شناسی).

Figure 1. The location of the Deh Luran plain and its southeastern parts (drainage network area No. 23 in Garmsiri program) and its northwest (drainage network area No. 22) (Archaeological Map Office, The Research Center for Archaeology)

عوارض طبیعی همچون مسیل‌ها و آبراهه‌های بزرگ و کوچک زیادی در آن مشاهده می‌شود و بخش کوچکی از آن را نیز زمین‌های گسسته تشکیل می‌دهد. دشت پتک از لحاظ ویژگی‌های زمین ریخت‌شناسی به دو بخش شرقی و غربی تقسیم می‌شود (تصویر ۱). جاده آسفالته دهلران- اندیمشک، تقریباً منطبق با مرز طبیعی،

میان این دو بخش کشیده شده است. نیمه شرقی، پهنه‌ای وسیع پوشیده از نهشته‌های آبرفتیِ دانه درشت نظیر قلوه سنگ‌های رسوبیِ پبل (Pebble) و کوبل (Cobble) است که یکی از بزرگ‌ترین محوطه‌های باز پارینه‌سنگی و مجموعه‌ای از پناهگاه‌های سنگی را در خود جای داده است (هورشید و عباس‌نژاد ۱۳۹۷ و Hourshid 2022) اما بخش غربی آن حاوی رسوبات ریزدانه سیلتی- رُسی است که شیب نسبتاً ملایم‌تری دارد و بخش بزرگی از زمین‌های آن، حاصلخیز و قابل کشاورزی است (هورشید ۱۳۹۵).

۵. گاهنگاری دهلران

با توجه به مطالعات و پژوهش‌های میدانی انجام شده، زمان حضور انسان در دشت دهلران به حداقل اواخر دورهٔ پارینه‌سنگی میانی بازمی‌گردد (هورشید و بیرانوند، ۱۳۹۶، هورشید و عباس‌نژاد، ۱۳۹۷ و Zeynivand,2017). پس از این دوره قدیمی‌ترین تاریخ‌گذاری مربوط به آغاز دوران روستانشینی با قدمت ۷۵۰۰ ق.م (مرحله بزمرده) است که تا ۳۷۰۰ ق.م (مرحله سرگراب) به‌طور پیوسته تداوم داشته است.

جدول ۱: گاهنگاری مقایسه‌ای دشت دهلران و مناطق همجوار (هورشید، ب ۱۳۹۶).

Table 1: Comparative chronology of Deh Iuran plain and neighboring areas (Hourshid, 2016_b).

دوره فرهنگی	ق.م.	حوضه آبریز کرخه (Henrikson,1985)	فاز های دهلران (Hole et al,1969&Wright,1981)	فازهای شوشان (Le Breton,1957)	زاگرس مرکزی (Young,1969)	بین النهرین شمالی (Alizadeh,2003)	بین النهرین جنوبی (Alizadeh,2003)
عیلام نو III	۶۴۵-۵۳۹	آهن III	عیلام نو III/ بابل و آشور نو	عیلام نو III	گودین II	آشور نو	بابل نو
عیلام نو II	۷۴۳-۶۴۶	آهن III	عیلام نو II / بابل و آشور نو	عیلام نو II			بابل میانه
عیلام نو I	۱۰۰۰-۷۴۴		عیلام نو I / بابل میانه/آشورنو	عیلام نو I			
عیلام میانه III شوتروکی‌ها	۱۲۰۰-۱۰۰۰	آهن II	عیلام میانه III (شوتروکها) / آشور و بابل میانه عیلام میانه II (ایگه - هالکی)	عیلام میانه III (شوتروکی‌ها) عیلام میانه II (چغازنبیل)/ ایگه - هالکی	هگلان و پرچینه گیان I	آشور میانه	
عیلام میانه II ایگه - هالکی	۱۴۰۰-۱۲۰۰						
عیلام میانه I تپتی‌آهار- کیدینویی‌ها	۱۵۰۰-۱۴۰۰	آهن I	عیلام میانه I (تپتی آهار-کیدینو)/ کاسی	عیلام میانه I (فاز انتقالی هفت تپه) کیدینویی‌ها	گیان II	کاسی	کاسی
عیلام قدیم III B عیلام قدیم III A سلسله سوکالماخ	۲۰۰۰-۱۵۰۰	مفرغ جدید	عیلام قدیم III B بابل و آشور قدیم عیلام قدیم III A (سوکالماخ)	عیلام قدیم III B عیلام قدیم III A (سلسله سوکالماخ)	گودین III۱ گودین III۲ گیان IIIC-IVC	آشور قدیم	بابل قدیم
عیلام قدیم II سلسله شیماش	۲۲۰۰-۲۰۰۰	مفرغ میانه	عیلام قدیم II (شیماش)/ ایسین - لارسا اور III	عیلام قدیم II (سلسله شیماش) شوش V	گیان IVB گیان IVA گودین III۴	اور III – اکد متأخر	ایسین- لارسا اور III - اکد متأخر
عیلام قدیم I سلسله اوان	۲۷۰۰-۲۲۰۰		اکدی	شوش IVb عیلام قدیم I (سلسله اوان)	گودین III۵ باباجان ۵	اکدی	اکدی
		مفرغ قدیم	سلسله‌های قدیم III	شوش IVa	گودین III۶	سلسله قدیم III	سلسله قدیم III
آغاز عیلامی	۳۱۰۰-۲۷۰۰		سلسله های قدیم I-II	شوش III میانه - جدید	گودین IV	سلسله‌های‌قدیم I-II	سلسله های قدیم I-II
			جمدت نصر	شوش III قدیم/ آغاز عیلامی	گودین V	گاورای جدید	جمدت نصر
اوروک	۳۳۰۰-۳۱۰۰ ۳۵۰۰-۳۳۰۰ ۳۷۰۰-۳۵۰۰	مس و سنگ جدید	اوروک جدید اوروک میانه اوروک قدیم	شوش جدید II شوش II	گودین VI گودین VII / حسین آباد	اوروک جدید اوروک میانه اوروک قدیم	اوروک جدید اوروک میانه اوروک قدیم
روستانشینی جدید	۴۰۰۰-۳۷۰۰ ۴۲۰۰-۴۰۰۰	مس و سنگ میانه	سرگراب شوش A	شوش A متأخر سوزیانا جدید ۲/ شوش A/ شوشان e	گودین VIII/ طاهرآباد گودین IX/ سه گابی	عبید	عبید پایانی عبید ۴ (عبید جدید)
روستانشینی میانه	۴۴۰۰-۴۲۰۰ ۴۶۰۰-۴۴۰۰ ۴۸۰۰-۴۶۰۰	مس و سنگ قدیم	فرخ بیات مهمه	سوزیانا جدید ۱ / شوشان d سوزیانا میانه متأخر/ شوشان c	گودین X/ دالما	عبید حلف جدید	عبید ۳ (عبید قدیم)
روستانشینی قدیم	۵۰۰۰-۴۸۰۰ ۵۲۰۰-۵۰۰۰ ۵۴۰۰-۵۲۰۰	انتقالی‌مس و سنگ	خزینه سبز انتقالی چغاملی (CMT)	سوزیانا میانه متقدم/ شوشان b سوزیانا قدیم/ شوشان a سوزیانا عتیق III	گودین XI / شهن آباد	حلف قدیم	عبید ۲ (حاجی محمد) عبید ۱(اریدو) عبید ۰/سامرا/ CMT
روستا نشینی آغازین	۵۷۰۰-۵۴۰۰ ۶۰۰۰-۵۷۰۰ ۶۳۰۰-۶۰۰۰ ۶۷۰۰-۶۳۰۰ ۷۵۰۰-۶۷۰۰	نوسنگی جدید نوسنگی میانی نوسنگی (قدیم) بدون سفال	سرخ سفید محمد جعفر علی کش بزمرده	سوزیانا عتیق II سوزیانا عتیق I پیش از سفال- شکل گیری سوزیانا	سراب جدید گوران- سراب- گنج‌دره E عبدالحسین- آسیاب	حسونا سامرای قدیم جارمو جدید زاوی شمی- کریم شهیر- جارمو قدیم	
پارینه سنگی	۴۰۰۰۰≤		پارینه سنگی جدید پارینه سنگی میانی				

دوره بعد یعنی اوروک شامل سه مرحله (قدیم، میانی و جدید) است سپس دوره‌های جمدت‌نصر، سلسله‌های قدیم (I-III)، عیلام قدیم (شیماشکی و سوکالماخ) عیلام میانه و عیلام نو است. پس از آن در دشت شاهد آثار و

شواهد استقرارهای دوران تاریخی (هخامنشی، سلوکی، اشکانی و ساسانی) و دوران اسلامی هستیم. نکته‌ای که در وهله نخست نظر هر پژوهشگری را در مورد گاهنگاری دهلران به خود معطوف می‌نماید نام‌گذاری دوره‌ها و مرحله‌هاست. در توضیح این موضوع باید افزود که فرانک هول و همکارانش برای نام‌گذاری دوره‌ها و مرحله-های آنها در جدول گاهنگاری دشت دهلران، از نام‌های محلی و نتایج پژوهش‌های دشت شوشان، غرب زاگرس مرکزی و بین‌النهرین استفاده کرده‌اند (Le Breton,1957; Hole,1977; Hole et al.,1969; Levine,1975; Young,1969; Hole, 2011)؛ بنابراین در نوشتار پیش‌رو نیز از روش ایشان در ارائه گاهنگاری استقرارهای شناسایی‌شده از دوره اوروک تا عیلام نو تبعیت شده است (جدول ۱).

۶. دشت دهلران در دوره اوروک تا پایان عیلام نو

با پایان دوره روستانشینی جدید، دشت دهلران تحت تأثیر فرهنگ دوره اوروک قرار گرفته است. از این دوره به بعد تا شروع تأثیرات حکمرانی سلسله شیماش، دشت دهلران تحت نفوذ فرهنگی بین‌النهرین قرار دارد (Matthews & Fazeli Nashli,2022:230). در دهه‌های ۱۹۶۰ و ۱۹۷۰ م. پژوهش‌های میدانی مستمری در دشت دهلران انجام گرفت و پنج محوطه (علی‌کش، چغاسفید، سبز، فرخ‌آباد و موسیان) نیز در نیمهٔ شمال‌غربی دشت کاوش شدند. یک بررسی عمومی و یک بررسی سامانمند نیز در بخش شمال‌غربی و قسمت کوچکی از بخش جنوب‌شرقی دشت، انجام شد که منجر به شناسایی ۵ محوطه مربوط به دوره‌های اوروک تا پایان عیلام نو در بخش جنوب‌شرقی یا همان دشت پتک شد. پس از آن به مدت سه دهه پژوهش‌های میدانی دشت دهلران دچار وقفه شد. باید در نظر داشته باشیم که علاوه بر عدم بررسی کامل دشت دهلران، از گذشته تاکنون نیز سطح این دشت، با وسعتی در حدود ۱۰۰۰ کیلومترمربع پوشیده از حجم زیادی از رسوبات شده است (ر.ک. به: Kirkby,1977)؛ بنابراین فرض بر این است که میزان و نوع فعالیت‌های پژوهشی میدانی با ظرفیت‌های باستان‌شناسی آن همخوانی نداشته است به همین دلیل تاکنون درک ناقص و ضعیفی از دوره‌های فرهنگی مختلف دهلران به‌ویژه در بخش جنوب‌شرقی آن داشته‌ایم. در این راستا نتایج بررسی باستان‌شناسی اواخر سال ۱۳۹۴ در بخش جنوب‌شرقی دشت (دشت پتک دهستان نهر عنبر)، فرض مذکور را تقویت کرده است به‌طوری‌که در نتیجه آن ۱۷ استقرار جدید شناسایی گردیده و شمار محوطه‌های این بخش را نسبت به نتایج بررسی‌های پیشین به تعداد ۲۲ محوطه، افزایش داده است. بدیهی است چنانکه برنامه‌های بررسیِ سامانمند، هدفمند و کاوش در چند محوطه مهم اجرا شود، می‌توان شناخت دقیق‌تر و واقعی‌تری نسبت به وضعیت این منطقه از دوران پارینه‌سنگی تا دوره‌های متأخر به دست آورد. نتایج بررسی‌های اخیر که در این نوشتار به ارائه بخش سوم [۲] آن (اوروک تا پایان عیلام نو) پرداخته شده است؛ خود به منزله نقطه عطف دیگری در بهبود و گسترش مطالعات دوره‌های مذکور در منطقه‌ای محسوب می‌شود که بررسی‌های باستان‌شناسی در آن از حدود ۶۰ سال پیش آغاز و ناتمام مانده بود. بررسی دشت پتک نشان داد که دو محوطه دارای شواهد سطحی از چهار دوره فرهنگی، پنج محوطه دارای مواد فرهنگی از سه دوره، ۶ محوطه دارای شواهد سطحی از دو دوره فرهنگی و ۹ محوطه نیز تک دوره هستند (جدول ۱۰). با نگاهی به جدول شماره ۱۰ درمی‌یابیم که مواد فرهنگی دوره‌های اوروک، جمدت‌نصر، سلسله‌های قدیم، عیلام قدیم، عیلام میانه و عیلام نو به ترتیب در ۱۱،۳، ۱۳، ۱۰، ۳ و ۴ محوطه مشاهده شده است. لازم به توضیح است که کار شناسایی، بررسی و ثبت

مختصات تمامی ۲۲ محوطه مذکور انجام گرفته و مواد فرهنگی شاخص از سطح آن‌ها برای مطالعات بیشتر گردآوری شده است (نمودار ۱).

۶-۱. ارزیابی دوره اوروک دشت دهلران و وضعیت دشت پتک

این دوره خود به مرحله‌های قدیم، میانی و جدید تقسیم شده و در بازه زمانی ۳۱۰۰-۳۷۰۰ ق.م قرار می‌گیرد. این دوره نیز بر اساس بررسی‌های سطحی دهلران، کاوش‌های محوطه‌های چغاسفید، فرخ‌آباد و سیدنعیر (Wright & Neely, 2010 و هورشید ۱۳۹۵ و الف ۱۳۹۶) و مقایسه داده‌های فرهنگی حاصل از آنها با بین‌النهرین شناسایی‌شده است. بر اساس پژوهش‌های انجام‌شده، به نظر می‌رسد در این دوره تعداد زیستگاه‌ها نسبت به دوره قبل افزایش چشمگیری داشته است. چنانکه بر اساس بررسی‌های پیشین توسط رایت و نیلی ۱۴ محوطه از این دوره شناسایی‌شده که از این تعداد ۱۲ محوطه در شمال‌غرب دشت و دو محوطه با نام‌های (DL 43 [۳] و DL 312 Jelise or Imamzadeh Ali Na’ir) در (دشت پتک) شناسایی‌شده‌اند (Wright & Neely, 2010) با این وجود در بررسی اخیر این تعداد به ۱۱ محوطه در دشت پتک افزایش یافت که عبارت‌اند از: جَلیعات ۲، محوطه جَلیعات، سرِیِم، جَلیزی پایین، دویرج ۲، نخلستان اتکا، سُزه یا DL 54، جَلیعات ۶ (قبرستان جَلیعات) و محوطه سُرخه شرقی بعلاوه تپه تالوَک که احتمالاً همان DL 43 است و تپه سیدنعیر یا DL 312 (جدول ۱۰ و نمودار ۱). از این تعداد ۲ محوطه در ادامه زیستگاه‌های دوره روستانشینی قدیم تشکیل شده است و ۵ محوطه در محل زیستگاه‌های دوره روستانشینی میانه، ۲ محوطه در محل زیستگاه‌های دوره روستانشینی جدید و دو محوطه نیز برای نخستین بار مورد سکونت قرار گرفته‌اند. در سطح محوطه‌های متعلق به این دوره ظروف لبه واریخته، کوزه‌هایی با لوله‌های آویزان و ظروف شلجمی شکل با دسته دماغی پراکنده بودند (هورشید ۱۳۹۵).

تصویر ۲. موقعیت تپه سیدنعیر نسبت به عوارض پیرامون (گوگل ارث)

Figure 2. The location of Seyyed Nair Tepe in relation to the surroundings (Google Earth)

از محوطه‌های شاخص این دوره می‌توان به تپه سیدنعیر (TG 145) با ۴/۷۵ هکتار وسعت اشاره نمود که علاوه بر بررسی اخیر (ر.ک.۱۳۹۵) در جریان مرحله دوم اجرای برنامه‌های نجات‌بخشی سامانه گرمسیری نیز، به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم مورد گمانه‌زنی قرار گرفت (هورشید، الف ۱۳۹۶) که در نتیجه آن علاوه بر پراکنش سفال‌ها و دست‌ابزارهای دوره‌های روستانشینی، تکه سفال‌های لبه واریخته مربوط به دوره اوروک در سطح تپه و در گمانه‌های ۳، ۶ و ۷ به دست آمد. در همین ارتباط به‌ویژه از گمانه ۶ در منتهی‌الیه جنوب‌غربی تپه یک سازه ذخیره و تکه‌هایی از سفال لبه واریخته یافت شدند (تصاویر ۸-۲ و جداول ۲ و ۳).

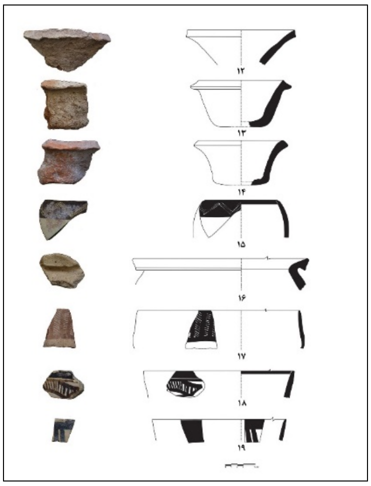

Figures 3 and 4. Surface findings of Seyyed Nair Tepe

تصاویر ۳ و ۴. یافته‌های سطحی تپه سیدنعیر

تصاویر ۵ و ۶. یافته‌های سطحی تپه سیدنعیر

Figures 5 and 6. Surface findings of Seyyed Nair Tepe

جدول ۲. مشخصات فنی سفال‌های تپه سیدنعیر

Table2. Potteries technical specifications of Seyyed Nair Tepe

ردیف	شرح ویژگیهای تکنیکی	دوره	مرجع
۱	لبه- قرمز- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	مهمه	Hole, Flannery & Neely, 1969, fig.60-a&b
۲	لبه- قرمز- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- ساده	مهمه	Hole, Flannery & Neely, 1969, fig.60: c-f
۳	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- ساده	اوروک قدیم	Neely and Wright, 1994, Figure. IV. 56: b,c
۴	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	خزینه	Hole, Flannery & Neely, 1969, fig.54-h
۵	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	خزینه	Neely and Wright, 1994, Figure. IV. 57: a
۶	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	مهمه	Hole, Flannery & Neely, 1969, fig.61: i
۷	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	خزینه	Neely and Wright, 1994, Figure. IV. 30: f
۸	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ قرمز- دستساز- حرارت کافی- منقوش	مهمه	Neely and Wright, 1994, Figure. IV. 57: a
۹	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	مهمه	Neely and Wright, 1994, Figure. IV. 57: a
۱۰	لبه- قرمز- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- نقش کنده	اوروک متأخر	Neely and Wright, 1994, Figure. III.8: a
۱۱	لبه- نخودی مایل به سبز- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی مایل به سبز- دستساز- حرارت کافی- منقوش	مهمه	Hole, Flannery & Neely, 1969, fig.59: a,b
۱۲	لبه واریخته- قرمز- آمیزه آلی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- ساده	اوروک میانی	Neely and Wright, 1994, Figure. III. 7: i
۱۳	لبه واریخته- قرمز- آمیزه آلی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- ساده	اوروک متأخر	Neely and Wright, 1994, Figure. III. 8: g
۱۴	لبه واریخته- قرمز- آمیزه کانی و آلی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- ساده	اوروک متأخر	Neely and Wright, 1994, Figure. III. 8: g
۱۵	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	محمدجعفر	Hole, Flannery & Neely, 1969, fig.44-f Hole, 1974, figure 14: c
۱۶	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی- دستساز- حرارت کافی- ساده	اوروک میانی و متأخر	Neely and Wright, 1994, Figure. IV. 41: e
۱۷	لبه- قرمز- آمیزه کانی- پوشش رقیق قرمز- دستساز- حرارت کافی- منقوش	سبز	Hole, Flannery & Neely, 1969, fig.50: a,g
۱۸	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	مهمه	Hole, Flannery & Neely, 1969, fig.61-e Neely and Wright, 1994, Figure. III. 21: i
۱۹	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	خزینه	Neely and Wright, 1994, Figure. IV. 39: f
۲۰	بدنه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	مهمه	Hole, Flannery & Neely, 1969, fig.53:e,f-63-j
۲۱	بدنه و دسته دماغی- خاکستری- آمیزه کانی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- نقش کنده	اوروک میانی و متاخر	Neely and Wright, 1994, Figure. IV. 41: g
۲۲	بدنه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	خزینه	Neely and Wright, 1994, Figure. IV. 53: f
۲۳	بدنه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	بیات	Neely and Wright, 1994, Figure. IV. 27: n
۲۴	بدنه- نخودی مایل به سبز- آمیزه کانی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- منقوش	خزینه	Hole, Flannery & Neely, 1969, fig.56-g
۲۵	بدنه- قرمز- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	انتقالی چغامامی	Neely and Wright, 1994, Figure. IV. 53: a
۲۶	بدنه- قهوه ای- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	مهمه	Neely and Wright, 1994, Figure. III.2: d
۲۷	بدنه- نخودی مایل به سبز- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی مایل به سبز- دستساز- حرارت کافی- منقوش	خزینه	Neely and Wright, 1994, Figure. IV. 39: j
۲۸	بدنه- قهوه ای- آمیزه کانی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- منقوش	شوش ا	Neely and Wright, 1994, Figure. IV. 14: o,p
۲۹	لوله- قرمز- آمیزه کانی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- ساده	سلسله های قدیم	Wright & Neely, 2010, Figure. 4.5:l
۳۰	لبه- قهوه ای- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	مهمه	Neely and Wright, 1994, Figure. IV. 7: i
۳۱	بدنه- نخودی- آمیزه کانی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- منقوش	فرخ	Neely and Wright, 1994, Figure. IV. 7: i
۳۲	بدنه- نخودی مایل به سبز- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی مایل به سبز- دستساز- حرارت کافی- منقوش	خزینه	Neely and Wright, 1994, Figure. IV.53: g

تصویر ۷. نمای دیواره شرقی گمانه ۶ و لایه فرهنگی دوره اوروک تپه سیدنعیر

Figure 7. View of the eastern wall of test trench 6 and the cultural layer of the Uruk period of Seyyed Nair Tepe

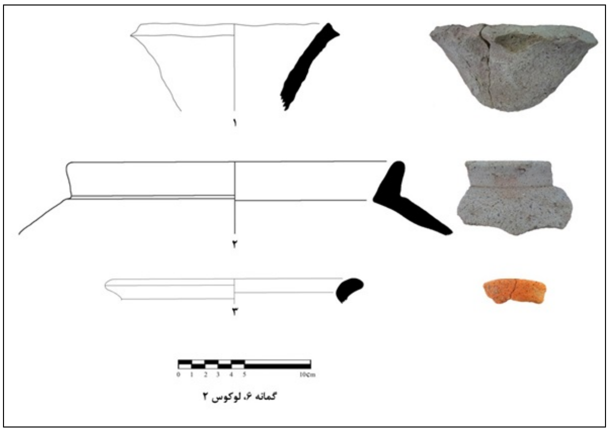

تصویر ۸. یافته‌های گمانه ۶ تپه سیدنعیر

Figure 8. Finding of test trench 6 of Seyyed Nair Tepe

جدول ۳. مشخصات فنی سفال‌های گمانه ۶ تپه سیدنعیر

Table3. Potteries technical specifications of test trench 6 of Seyyed Nair Tepe

ردیف	لوکوس	شرح ویژگیهای تکنیکی	دوره	مرجع
۱	۲	لبه (واریخته)- نخودی- آمیزه آلی- پوشش رقیق نخودی- دست‌ساز- حرارت کافی- ساده	اوروک	Neely & Wright, 1994, Figure III.8: g
۲	۲	لبه- نارنجی روشن- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی- چرخساز- حرارت کافی- ساده	اوروک	Alizadeh, 2008, Figure 27: D Neely & Wright, 1994, Figure III.8: f
۳	۲	لبه- نارنجی- آمیزه کانی- بدون پوشش- چرخساز- حرارت کافی- ساده	اوروک؟	

۶-۲. ارزیابی دوره جمدت‌نصر دشت دهلران و وضعیت دشت پتک

این دوره در بازه زمانی ۲۹۰۰ -۳۱۰۰ ق.م قرار می‌گیرد و بر اساس بررسی‌های سطحی دهلران و مقایسه مواد فرهنگی آن با بین‌النهرین و دشت شوشان توسط رایت و نیلی شناسایی‌شده است (Wright & Neely, 2010 و هورشید ۱۳۹۵). بر اساس پژوهش‌های انجام شده، به نظر می‌رسد در این دوره تعداد زیستگاه‌ها نسبت به دوره قبل تفاوت محسوسی داشته است. چنانکه بر اساس بررسی‌های پیشین توسط رایت و نیلی تنها ۴ محوطه از این دوره شناسایی‌شده که همه آنها در شمال‌غرب دشت واقع هستند و در بخش جنوب‌شرقی، محوطه‌ای شناسایی نکرده‌اند (Wright & Neely, 2010) اما در بررسی اخیر تعداد ۳ محوطه از این دوره در دشت پتک مورد شناسایی قرار گرفت که عبارت‌اند از: تپه‌های جَلیعات ۳، جَلیزی پایین و سُزه یا DL 54 (جدول ۱۰ و نمودار ۱).

به این ترتیب در نتیجه بررسیِ اخیر نسبت به نتایج بررسی‌های پیشین، هر ۳ محوطه به تازگی شناسایی‌شده‌اند. در مجموع از این تعداد یک محوطه روی بقایای زیستگاهی از دوره روستانشینیِ‌قدیم، یک محوطه روی زیستگاه دوره روستانشینی میانه و یک محوطه روی زیستگاهی از دوره اوروک مورد سکونت قرار گرفته‌اند. شواهد سطحی در این محوطه‌ها عبارت‌اند از: سبوهای شلجمی شکل با دستهٔ دماغیِ منقوش به

صورت دو رنگ و چند رنگ، جام‌های مخروطی با پایه‌های تو پُر، ظروفی با پایهٔ حلقوی نیشگونی و کاسه با لبه پَخ.

از این دوره می‌توان به محوطه شاخص تپه جَلیعات ۳ (TG 128) با وسعت تقریبی ۰/۲۶ هکتار اشاره نمود که بر اساس یافته‌های سطحی نخستین استقرار در این تپه در دوره روستانشینی قدیم شکل گرفته است. پس از آن در دوره‌های جمدت‌نصر، سلسله‌های قدیم و عیلام قدیم (سوکالماخ) تداوم داشته است. (تصاویر ۹ و ۱۰ و جدول ۴).

تصویر ۹. موقعیت تپه جلیعات ۳ نسبت به عوارض پیرامون (گوگل ارث)

Figure 9. The location of Jaliāt 3 Tepe in relation to the surroundings (Google Earth)

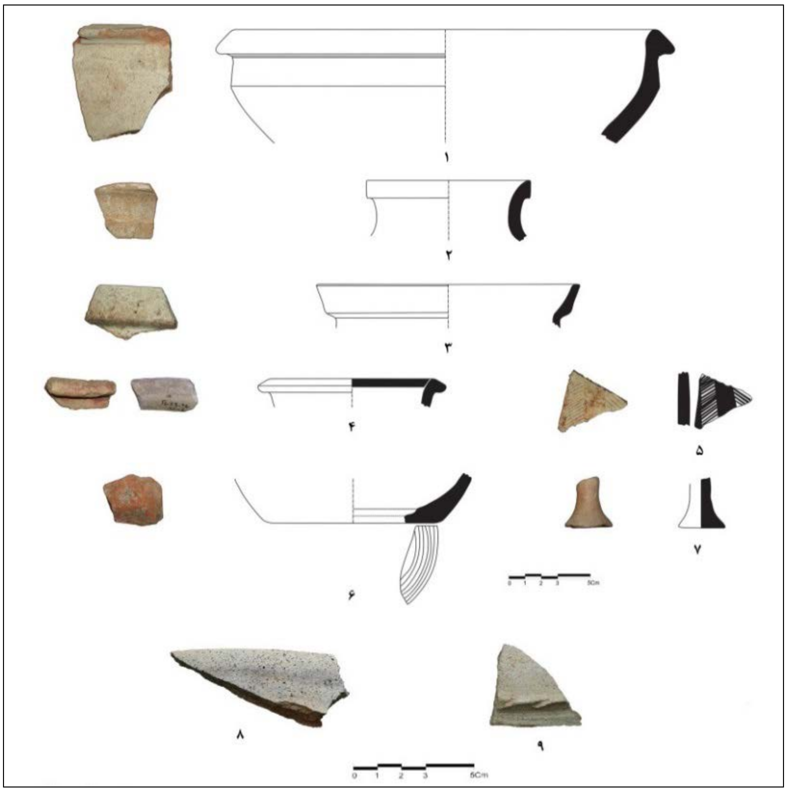

تصویر ۱۰. یافته‌های سطحی تپه جلیعات ۳

Figure 10. Surface findings of Jaliāt 3 Tepe

جدول ۴. مشخصات فنی سفال‌های تپه جلیعات ۳

Table4. Potteries technical specifications of Jaliāt 3 Tepe

ردیف	شرح ویژگیهای تکنیکی	دوره	مرجع
۱	لبه- قرمز- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- چرخساز- حرارت کافی- ساده	سلسله‌های قدیم III	Wrigth & Neely 2010, figure.3.1:d
۲	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی- چرخساز- حرارت کافی- ساده	عیلام قدیم/سوکال ماخ	Wrigth & Neely 2010, figure.4.22:d
۳	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- ساده	عیلام قدیم/سوکال ماخ	Wrigth & Neely 2010, figure.4.26:m
۴	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	جمدت نصر/ سلسله های قدیم	Neely and Wright, 1994, Figure. IV.42: o
۵	لبه- نخودی مایل به سبز- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی مایل به سبز- دستساز- حرارت کافی- منقوش	سبز	Hole, 1969, Fig. 50: a/ Fig. 61: d
۶	کف- قرمز- آمیزه کانی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- ساده	جمدت نصر/ سلسله های قدیم	Neely and Wright, 1994, Figure. IV.9: g
۷	پایه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی- دستساز- حرارت کافی- ساده	جمدت نصر/ سلسله های قدیم	Neely and Wright, 1994, Figure. III.9:b
۸	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی- چرخساز- حرارت کافی- ساده	جمدت نصر/ سلسله های قدیم	Neely and Wright, 1994, Figure. IV.9: a
۹	بدنه- نخودی مایل به سبز- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی مایل به سبز- چرخساز- حرارت کافی- نقش افزوده	سلسله‌های قدیم III	Neely and Wright, 1994, Figure. IV.9: q

۶-۳. ارزیابی دورۀ سلسله‌های قدیم III-I دشت دهلران و وضعیت دشت پتک

این دوره در بازه زمانی تقریبی ۲۲۰۰ -۲۹۰۰ ق.م قرار می‌گیرد. این دوره نیز بر اساس بررسی‌های سطحی دهلران و مقایسه مواد فرهنگی آن با بین‌النهرین و دشت شوشان توسط رایت و نیلی شناسایی‌شده است (Wright & Neely, 2010 و هورشید ۱۳۹۵). بر اساس پژوهش‌های انجام شده، به نظر می‌رسد در این دوره تعداد زیستگاه‌ها نسبت به دوره قبل افزایش چشمگیری داشته است. چنانکه بر اساس بررسی‌های پیشین توسط رایت و نیلی، ۱۵ محوطه از این دوره شناسایی‌شده که از این تعداد ۱۲ محوطه در شمال‌غرب دشت و سه محوطه در دشت پتک شناسایی‌شده است (Wright & Neely, 2010) با این وجود در بررسی اخیر در دشت پتک تعداد ۱۳ محوطه از این دوره مورد شناسایی قرار گرفتند که عبارت‌اند از: تپه‌های قبرستان سید شایع بُخات، دیناروَند ۲ (شرقی)، صالحی، جَلیعات ۳، جَلیعات ۴، جَلیعات ۵، تپه جَلیزی پایین، جَلیعات ۶ (قبرستان جَلیعات) و دویرج ۲، بعلاوه (تپه و محوطۀ سِرِیم یا DL 41، تپه سُزه یا DL 54 و تپه سیدنعیر یا DL 312) (جدول ۱۰ و نمودار ۱).

به این ترتیب در نتیجه بررسی اخیر نسبت به نتیجه بررسی‌های پیشین، ۸ محوطه جدیداً مورد شناسایی قرار گرفته‌اند. در مجموع از این تعداد یک استقرار روی بقایای زیستگاهی از دوره‌های اوروک و جمدت‌نصر شکل گرفته است. یک استقرار روی بقایایی از دوره‌های روستانشینی میانه و اوروک، یک استقرار روی بقایای استقراری بجای مانده از دوره‌های روستانشینی قدیم و جمدت‌نصر سکونت یافته‌اند. سه سکونتگاه در روی بقایای استقراری دوره روستانشینی میانه تشکیل شده است. یک استقرار در ادامه سکونتگاه دوره اوروک شکل گرفته، یک استقرار روی بقایای سکونتگاه‌هایی از دوره‌های روستانشینی قدیم، میانه، جدید و اوروک به حیات خود ادامه داده است. یک استقرار روی بقایایی از دوره‌های روستانشینی میانه، اوروک و جمدت‌نصر شکل گرفته است و چهار محوطه نیز برای نخستین بار در این دوره مورد سکونت قرار گرفته‌اند. شواهد سطحی در

این محوطه‌ها را می‌توان چنین سبوهایی با لبه برآمده و لبه‌های گرد، ظروفی با پایه‌های مخروطی شکل تو پُر، ساغرهایی با کف نخ‌بُر، ساغرهای مخروطی شکل با دهانه باز و ظروفی با پایه‌های حلقوی کوچک ظریف- برشمرد. از این دوره می‌توان به محوطه شاخص تپه و محوطه سِرِیم (Sereyem) TG112 با وسعت تقریبی ~ ۲۵/۵ هکتار اشاره نمود. این تپه در بررسی‌های میروشجی با شماره [۴] DK.25 و نیلی و رایت با شماره DL.41 نام‌گذاری شده است. بر اساس یافته‌های سطحی، نخستین استقرار در این تپه مربوط به دوره روستانشینی بوده که در دوره‌های سلسله‌های قدیم و عیلام قدیم تداوم یافته است (تصاویر ۱۳-۱۱ و جدول ۵).

تصویر ۱۱. موقعیت تپه و محوطه سِرِیم نسبت به عوارض پیرامون (گوگل ارث)

Figure 11. The location of Sereyem site in relation to the surroundings (Google Earth)

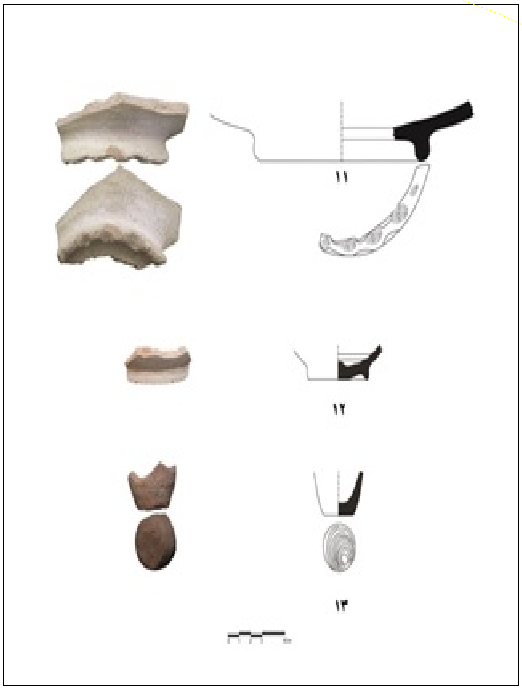

تصاویر ۱۲ و ۱۳. یافته‌های سطحی تپه و محوطه سِرِیم

Figures 12&13. Surface findings of Sereyem site

جدول ۵. جدول مشخصات فنی سفال‌های تپه و محوطه سِرِیم

Table 5. Potteries technical specifications of Sereyem site

ردیف	شرح ویژگیهای تکنیکی	دوره	مرجع
۱	لبه- قرمز- آمیزه کانی- فاقد پوشش- چرخساز- حرارت کافی- ساده	اوروک قدیم	Neely& wright,1994, fig.IV.44:m
۲	لبه- قرمز- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- چرخساز- حرارت کافی- ساده	سلسله‌های قدیم	Neely& wright,1994, fig.IV.33:p
۳	لبه- نخودی- آمیزه کانی- فاقد پوشش- چرخساز- حرارت کافی- ساده	سلسله‌های قدیم	Wright and Neely, 2010, fig.4.5:j
٤	لبه- نخودی- آمیزه کانی- فاقد پوشش- چرخساز- حرارت کافی- نقش افزوده	عیلام قدیم/ سوکالماخ	Wright and Neely, 2010, fig.4.9:g
٥	لبه- قهوه ای- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی- چرخساز- حرارت کافی- ساده	عیلام قدیم/ سوکالماخ	Wright and Neely, 2010, fig.3.3:g
٦	لبه- قرمز- آمیزه کانی- پوشش رقیق قرمز- چرخساز- حرارت کافی- ساده	سلسله‌های قدیم I-II	Wright and Neely, 2010, fig.4.6:f
۷	لبه- نخودی- آمیزه کانی- فاقد پوشش- چرخساز- حرارت کافی- ساده	سلسله‌های قدیم	Wright and Neely, 2010, fig.4.5:k
۸	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- منقوش	سلسه‌های قدیم	Wright and Neely, 2010, fig.4.5:k
۹	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ قرمز- چرخساز- حرارت کافی- منقوش	سلسله‌های قدیم	Miroschedji, 1977, planche 5:5
۱۰	بدنه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی- چرخساز- حرارت کافی- منقوش	فرخ	علیزاده، ۱۳۹۵، شکل ۶د: N
۱۱	کف- نخودی- آمیزه کانی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- فشاری اثر انگشت	سلسله‌های قدیم	Wright and Neely, 2010, fig.3.1:n
۱۲	کف- قرمز- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی- چرخساز- حرارت کافی- ساده	سلسله‌های قدیم	Wright and Neely, 2010, fig.4.6:n
۱۳	کف- قهوه ای- آمیزه کانی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- ساده	سلسله‌های قدیم	Wright and Neely, 2010, fig.4.3:i
۱۵	بدنه- قهوه ای- خاکستری- آمیزه آلی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت ناکافی- ساده	محمد جعفر؟	Hole,Flannery & Neely, 1969, Fig. 43: k-m

۶-۴. ارزیابی دوره عیلام قدیم دشت دهلران و وضعیت دشت پتک

دوره عیلام قدیم دشت دهلران در بازه زمانی ۱۵۰۰ -۲۲۰۰ ق.م قرار می‌گیرد که همزمان با حکومت شیماشکی‌ها و سپس سوکالماخ‌ها در جنوب غرب و غرب فلات ایران است. این دوره نیز بر اساس بررسی‌های سطحی دهلران (Wright & Neely, 2010 و هورشید ۱۳۹۵) و مقایسه داده‌های فرهنگی حاصل از آنها با دشت شوشان شناسایی‌شده است. بر اساس پژوهش‌های انجام شده پیشین توسط رایت و نیلی، به نظر می‌رسد در این دوره تعداد زیستگاه‌ها نسبت به دوره قبل کاهش داشته است. چنانکه بر اساس بررسی‌های پیشین توسط رایت و نیلی ۷ محوطه از این دوره شناسایی‌شده که از این تعداد ۶ محوطه در شمال‌غرب دشت و یک محوطه در دشت پتک شناسایی‌شده است (Wright & Neely, 2010) با این وجود در بررسی اخیر تعداد ۱۰ محوطه از این دوره در دشت پتک مورد شناسایی قرار گرفت که عبارت‌اند از: تپه‌های سُزه، سرِیم، بَرَه‌بیجه، پَتَک اعراب، صالحی، جَلیعات ۳، جَلیعات ۴، جَلیعات ۵، جَلیزی ۱ (قبرساتان جَلیزی) و چَم‌سرِیم که از این محوطه‌ها به جزء تپه پَتَک اعراب، دیگر محوطه‌ها برای نخستین بار از این دوره شناسایی‌شده‌اند (جدول ۱۰ و نمودار ۱). در مجموع از این تعداد یک استقرار روی بقایای زیستگاهی از دوره‌های اوروک، جمدت‌نصر و سلسله‌های قدیم شکل گرفته است. یک استقرار روی بقایایی از دوره‌های روستانشینی میانه، اوروک و سلسله‌های قدیم تشکیل شده است. دو استقرار روی بقایای استقراری بجای مانده از دوره سلسله‌های قدیم سکونت یافته‌اند. یک سکونتگاه روی بقایای استقراری دوره‌های روستانشینی قدیم، جمدت‌نصر و سلسله‌های قدیم تشکیل شده است. یک استقرار در ادامه سکونتگاه‌های دوره‌های روستانشینی میانه و اوروک شکل گرفته و یک استقرار روی بقایای سکونتگاهی از دورهٔ روستانشینی میانه به حیات خود ادامه داده است همچنین یک استقرار روی بقایایی از دوره‌های روستانشینی قدیم، میانه و جدید شکل گرفته است و دو محوطه نیز برای نخستین بار در این دوره مورد سکونت قرار گرفته‌اند.

شواهد سفالی پراکنده این دوره روی محوطه‌های مذکور عبارت‌اند از: سبوهای منقوش با لبه بیرون زده با نوار برآمده در بدنه و شانه ظرف، سبوهای دهانه گشاد با لبه گرد، فنجان‌های مخروطی عریض با پایه تخت، سبو با لبه باندی تورفته، سبوهایی با لبه باندی حجیم، لبه باندی شیاردار، گلدان‌های دهانه گشاد با پایه

دکمه‌ای و سبوهایی با لبه مربعی، لبه اریب، لبه برآمده، لبه باندی تو رفته، تشتک‌هایی با لبه باندی شیاردار شده با خطوط مواج حکاکی شده و لبه‌های مربعی و تخت.

تصویر ۱۴. موقعیت تپه سُزه نسبت به عوارض پیرامون (گوگل ارث)

Figure 14. The location of Sowzah Tepe in relation to surrounding (Google Earth)

از سکونتگاه‌های شاخص این دوره می‌توان به تپه سُزَه ((TG104 (Sowzah) با وسعت تقریبی ~ ۳/۳۸ هکتار اشاره نمود که در بررسی‌های میروشجی با شمارهٔ DK.5 و نیلی و رایت با شمارهٔ DL.54 نام‌گذاری شده است. بر اساس یافته‌های سطحی؛ نخستین استقرار در تپه سُزه در دورهٔ اوروک شکل گرفته سپس در دوره‌های جمدت‌نصر، سلسله‌های قدیم و عیلام قدیم تداوم داشته است (تصاویر ۱۶-۱۴ و جدول ۶).

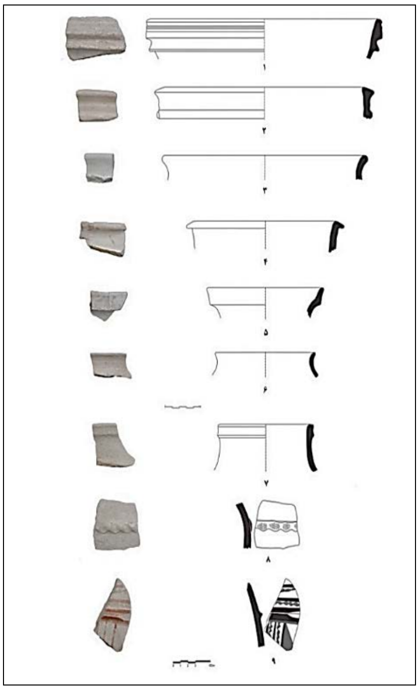

تصاویر ۱۵ و ۱۶. یافته‌های سطحی تپه سُزَه

Figures15&16. Surface findings of Sowzah Tepe

جدول ۶. مشخصات فنی سفال‌های تپه سُزه

Table 6. Potteries technical specifications of Sowzah Tepe

ردیف	شرح ویژگیهای تکنیکی	دوره	مرجع
۱	لبه- نخودی- آمیزه کانی و آلی- فاقد پوشش- چرخساز- حرارت کافی- نقش برجسته	عیلام قدیم سوکالماخ	Miroschedji, 1981, fig.62: 6 Wright & Neely, 2010, Figure 4.17:b
۲	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی- چرخساز- حرارت کافی- نقش طنابی	عیلام میانه	Wright & Neely, 2010, Figure 4.18:e
۳	لبه- نخودی- آمیزه کانی- فاقد پوشش- چرخساز- حرارت کافی- ساده	عیلام قدیم سوکالماخ	Wright & Neely, 2010, Figure 4.18:b
٤	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- چرخساز- حرارت کافی- ساده	سلسله های قدیم	Wright & Neely, 2010, Figure 4.9:e
٥	لبه- قرمز- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- چرخساز- حرارت کافی- ساده	عیلام قدیم سوکالماخ	Wright & Neely, 2010, Figure 4.17:j
٦	لبه- قهوه ای- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی- چرخساز- حرارت کافی- ساده	اوروک/ سلسله های قدیم	Hole, 1981, fig.40: c Neely and Wright, 1994, fig.IV: j
۷	لبه- نخودی- آمیزه کانی و آلی- فاقد پوشش- چرخساز- حرارت کافی- ساده	عیلام قدیم سوکالماخ	Wright, 1981,fig. 86: 0 and Miroscheji, 1981, fig. 15: 18, 20
۸	بدنه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی- چرخساز- حرارت کافی- طنابی و کنده	عیلام قدیم	Gasche, 1973, pl.44: 3
۹	بدنه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- چرخساز- حرارت کافی- منقوش دو رنگ	جمدت‌نصر/ سلسله‌های قدیم III	Wright and Neely, 2010, fig.3.1:o
۱۰	کف- نخودی- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی- چرخساز- حرارت کافی- منقوش	اوروک	Hole, 1981, fig.56: d
۱۱	کف- نخودی- آمیزه کانی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- ساده	سلسله های قدیم	Neely and Wright, 1994, fig.IV: a
۱۲	کف- قرمز- آمیزه کانی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- ساده	سلسله های قدیم	Neely and Wright, 1994, fig.IV: a
۱۳	پایه- قرمز- آمیزه کانی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- ساده	سلسله های قدیم	Neely and Wright, 1994, fig.IV: b
١٤	لبه- قرمز- آمیزه کانی و آلی- فاقد پوشش- چرخساز- حرارت کافی- ساده	عیلام قدیم سوکالماخ	Wright, 1981,fig. 86: 0 and Miroscheji, 1981, fig. 15: 18, 20
۱۵	بدنه- قرمز- آمیزه کانی – پوشش رقیق نخودی- دستساز- حرارت کافی- نقش طنابی	سلسله های قدیم	Wright and Neely, 2010, fig.4.6:c

۶-۵. ارزیابی دوره عیلام میانه دشت دهلران و وضعیت دشت پتک

دوره عیلام میانه دشت دهلران در بازه زمانی ۱۰۰۰ -۱۵۰۰ ق.م قرار می‌گیرد. این دوره نیز بر اساس بررسی‌های سطحی دهلران (Wright & Neely, 2010 و هورشید ۱۳۹۵) و مقایسه داده‌های فرهنگی حاصل از آنها با دشت شوشان شناسایی‌شده است. بر اساس پژوهش‌های انجام شده، به نظر می‌رسد در این دوره تعداد زیستگاه‌ها نسبت به دوره قبل مجدداً کاهش یافته است. چنانکه بر اساس بررسی‌های پیشین توسط رایت و نیلی تنها ۵ محوطه از این دوره شناسایی‌شده که از این تعداد ۴ محوطه در شمال‌غرب دشت و تنها یک محوطه در دشت پتک شناسایی‌شده است (Wright & Neely, 2010) با این وجود در بررسی اخیر تعداد ۳ محوطه از این دوره در دشت پتک مورد شناسایی قرار گرفتند که عبارت‌اند از: تپه‌های پَتَک اعراب، جَلیعات ۵ و چَم‌سِریِم که از این تعداد به جزء تپه پتک اعراب دو تپه دیگر از این دوره برای نخستین بار معرفی می‌شوند. از این سکونتگاه‌ها یک تپه در ادامه استقرارهای دوره‌های سلسله‌های قدیم و عیلام قدیم به حیات خود ادامه داده است. یک تپه روی بقایایی از دوره روستانشینی میانه، سلسله‌های قدیم و عیلام قدیم شکل گرفته است و یک استقرار نیز در ادامه استقرار دوره قبل به حیات خود ادامه داده است (جدول ۱۰ و نمودار ۱). از شواهد سطحی این محوطه‌ها می‌توان به سبوهایی با لبه مربعی، لبه اریب، لبه برآمده، لبه باندی تو رفته، تشتک‌هایی با لبه باندی شیاردار شده با خطوط مواج حکاکی شده و لبه‌های مربعی و تخت اشاره کرد. از این دوره می‌توان به محوطهٔ شاخص تپه پَتَک اعراب (Patak A'rāb) TG124 با وسعت تقریبی ~ ۵/۴۲ هکتار اشاره نمود. این تپه توسط میروشجی با شمارهٔ DK.25 و توسط نیلی و رایت با شمارهٔ DL.35 نام‌گذاری شده است. در این تپه بر اساس یافته‌های سطحی، نخستین استقرار در دورهٔ سلسله‌های قدیم شکل گرفته است (تصاویر ۲۰-۱۷ و جداول ۷ و ۸).

تصویر ۱۷. موقعیت تپه پَتَک اعراب نسبت به عوارض پیرامون (گوگل ارث)

Figure 17. The location of Patak A'rāb Tepe in relation to surrounding (Google Earth)

تصویر ۱۸. یافته‌های سطحی تپه پتک اعراب

Figure 18. Surface findings of Patak A'rāb Tepe

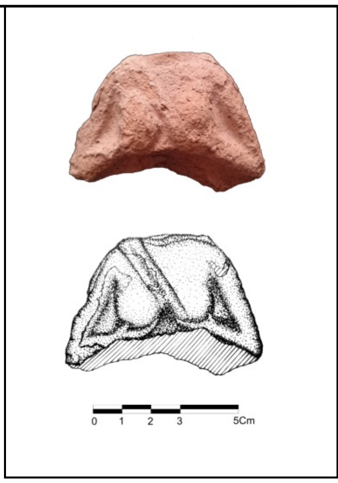

تصویر ۱۹. پیکرک شکسته و فرسوده الهه ایشتر از یافته‌های سطحی تپه پتک اعراب

Figure 19. The broken & eroded figure of the goddess Ishtar from surface findings of Patak A'rāb Tepe

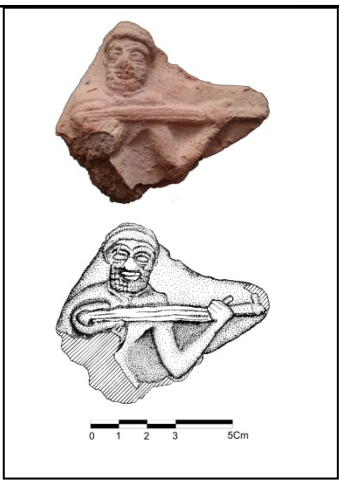

تصویر ۲۰. پیکرک شکسته مرد نوازنده از یافته‌های سطحی تپه پتک اعراب

Figure 19. The broken figure of the male musician from surface findings of Patak A'rāb Tepe

جدول ۷. جدول مشخصات فنی سفال‌های تپه پتک اعراب

Table 7. Potteries technical characteristic of Patak A'rāb

ردیف	شرح ویژگیهای تکنیکی	دوره	مرجع
۱	لبه- نخودی مایل به سبز- آمیزه کانی و آلی- پوشش رقیق نخودی مایل به سبز- دستساز- حرارت کافی- نقش برجسته	عیلام قدیم/شیماشکی	Wright and Neely, 2010, Figure 4. 18: g
۲	لبه- نخودی- آمیزه کانی و آلی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- ساده	عیلام قدیم/شیماشکی	Miroschedji, 1977, Planche 6:4
۳	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش رقیق نخودی- دستساز- حرارت کافی- نقش کنده	عیلام قدیم/شیماشکی	Wright & Neely, 2010, Figure. IV.42: i-k
٤	لبه- نخودی مایل به سبز- آمیزه آلی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- نقش برجسته	عیلام قدیم/شیماشکی	Wright & Neely, 2010, Figure. 4.27:f
۵	لبه- قهوه ای- آمیزه کانی و آلی- پوشش رقیق نخودی- چرخساز- حرارت کافی- نقش کنده و برجسته	عیلام قدیم/شیماشکی	Miroschedji, 1977, Planche 6:5
٦	لبه- نخودی- آمیزه کانی و آلی- فاقد پوشش- چرخساز- حرارت کافی- نقش برجسته	عیلام قدیم/شیماشکی	Wright & Neely, 2010, Figure. 4.22:f
۷	لبه- نخودی مایل به سبز- آمیزه کانی و آلی- پوشش رقیق نخودی مایل به سبز- چرخساز- حرارت کافی- نقش برجسته	عیلام نو	Miroschedji, 1977, Planche 2:4
۸	لبه- نخودی مایل به سبز- آمیزه کانی- فاقد پوشش- چرخساز- حرارت کافی- ساده	عیلام قدیم/شیماشکی	Wright & Neely, 2010, Figure. 4.17:e
۹	لبه- قهوه ای- آمیزه کانی و آلی- پوشش غلیظ نخودی- چرخساز- حرارت کافی- ساده	عیلام نو	Miroschedji, 1977, Planche 2:6
۱۰	لبه- خاکستری- آمیزه کانی- پوشش رقیق خاکستری- چرخساز- حرارت کافی- کنده	عیلام قدیم/شیماشکی	Miroschedji, 1977, Planche 6:3
۱۱	کف- قرمز- آمیزه کانی و آلی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- ساده	عیلام قدیم/شیماشکی	Gasche, 1973.P l. 29: 12, gr.III
۱۲	کف- قرمز- آمیزه کانی و آلی- پوشش رقیق نخودی- دستساز- حرارت کافی- ساده	عیلام قدیم/سوکالماخ	Wright & Neely, 2010, Figure. 3.3:e Miroschedji, 1977, Planche 3:1-3
۱۳	کف- نخودی- آمیزه کانی و آلی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- ساده	عیلام میانه	Gasche, 1973.P l. 22:5 Miroschedji, 1977, Planche 3:1-3
١٤	بدنه- صورتی- آمیزه آلی- پوشش غلیظ صورتی- دستساز- حرارت کافی- افزوده طنابی	عیلام قدیم	Gasche, 1973.P l. 44:3

جدول ۸. جدول مشخصات فنی اشیاء تپه پتک اعراب

Table 8. Technical specifications of objects of Patak A'rāb Tepe

ردیف	مشخصات اشیاء	دوره	مرجع
۱	پیکرک الهه– نخودی– آمیزه کانی– فاقد پوشش– قالبی– حرارت کافی	عیلام میانه	مجیدزاده، ۱۳۸۶، تصویر ۵۱
۲	پیکرک مرد نوازنده– نخودی– آمیزه کانی– فاقد پوشش– قالبی– حرارت کافی	عیلام قدیم/ سوکالماخ	مجیدزاده، ۱۳۸۶، تصویر ۳۷

۶-۶. ارزیابی دوره عیلام نو دشت دهلران و وضعیت دشت پتک

دوره عیلام نو دشت دهلران در بازه زمانی ۵۳۹ -۱۰۰۰ ق.م قرار می‌گیرد. این دوره نیز بر اساس بررسی‌های سطحی دهلران (Wright & Neely, 2010 و هورشید ۱۳۹۵) و مقایسه داده‌های فرهنگی حاصل از آنها با دشت شوشان شناسایی‌شده است. بر اساس پژوهش‌های انجام شده، به نظر می‌رسد در این دوره تعداد زیستگاه‌ها نسبت به دوره‌های قبل کاهش چشمگیری داشته است. چنانکه بر اساس بررسی‌های پیشین توسط رایت و نیلی تنها ۲ محوطه از این دوره شناسایی‌شده که از این تعداد یک محوطه در شمال‌غرب دشت و یک محوطه در دشت پتک شناسایی‌شده است (Wright & Neely, 2010) با این وجود در بررسی اخیر در دشت پتک تعداد ۴ محوطه از این دوره مورد شناسایی قرار گرفتند که عبارت‌اند از: محوطه پَتَک، تپه پَتَک اعراب، تپه نخلستان اِتکا و تپه چَمِ‌سِرِیِم. به این ترتیب سه محوطه جدید از این دوره در بررسی اخیر شناسایی‌شده‌اند (جدول ۱۰ و نمودار ۱).

از ۴ محوطه شناسایی‌شده یک محوطه بر روی زیستگاه بجای مانده از دوره‌های روستانشینی جدید و اوروک، یک محوطه در ادامه استقرارگاه‌های عیلام قدیم و میانه، یک محوطه روی بقایای استقراری دوره‌های سلسله‌های قدیم، عیلام قدیم و میانه شکل گرفته و یک محوطه نیز در این دوره برای نخستین بار مورد سکونت قرار گرفته است. از شواهد سطحی این محوطه‌ها می‌توان به پراکنش قطعات سفالی مربوط به فنجان-های مخروطی شکل، گلدان عریض با گردن برآمده و پایه تخت، سبو با لبه برگشته و گردن برآمده اشاره نمود.

تصویر ۲۱. موقعیت تپه چَمِ سِرِیِم نسبت به عوارض پیرامون (گوگل ارث)

Figure 21. The location of Čam-e- Sereyem Tepe in relation to surrounding (Google Earth)

از این دوره می‌توان به محوطه شاخص تپه چَمِ‌سِرِیم (TG 147 (Čam-e- Sereyem با وسعت تقریبی ۱/۸۸ هکتار اشاره نمود که بر اساس یافته‌های سطحی نخستین استقرار در تپه چَمِ‌سِرِیم، در دوره سلسله‌های قدیم شکل گرفته است. پس از آن شواهدی از استقرار دوره‌های عیلام قدیم تا نو در سطح تپه قابل مشاهده است (تصاویر ۲۱ و ۲۲ و جدول ۹).

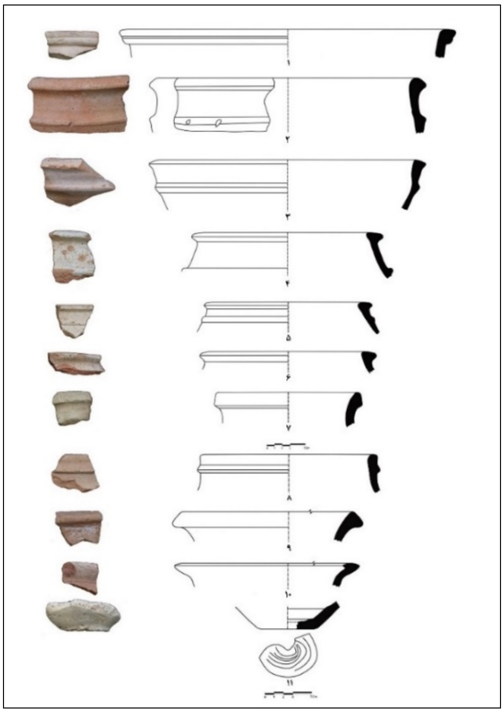

تصویر ۲۲. یافته‌های سطحی تپه چَمِ سِرِیم

Figure 22. Surface findings of Čam-e- Sereyem Tepe

جدول ۹. مشخصات فنی سفال‌های تپه چَمِ سِرِیم

Table 9. Potteries technical specifications of Čam-e- Sereyem Tepe

ردیف	شرح ویژگیهای تکنیکی	دوره	مرجع
۱	لبه- نخودی- آمیزه کانی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- ساده	عیلام قدیم/ شیماشکی	Wright & Neely, 2010, Figure 4. 18: a
۲	لبه- قرمز- آمیزه کانی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- نقش برجسته	عیلام میانه	علیزاده، ۱۳۹۵، شکل ۳۲: D
۳	لبه- قرمز- آمیزه کانی و آلی- پوشش رقیق نخودی- چرخساز- حرارت کافی- نقش برجسته	سلسله‌های قدیم	Neely and wright, 1994, figure.4.42:j
۴	لبه- قرمز-آمیزه کانی و آلی- پوشش غلیظ نخودی- دستساز- حرارت کافی- نقش برجسته	عیلام قدیم/ شیماشکی	Miroschedji,1977, planche 3:7 Wright & Neely, 2010, Figure 4. 22: f
۵	لبه- قهوه ای- آمیزه کانی و آلی- پوشش غلیظ نخودی- چرخساز- حرارت کافی- نقش برجسته	عیلام نو	Miroschedji,1977, planche 3:7
۶	لبه- قرمز- آمیزه کانی و آلی- پوشش رقیق نخودی- چرخساز- حرارت کافی- ساده	عیلام نو	Miroschedji,1977, planche 3:7
۷	لبه- نخودی مایل به سبز- آمیزه کانی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- ساده	عیلام قدیم/ سوکالماخ	Wright & Neely, 2010, Figure 4. 17: d
۸	لبه- قرمز- آمیزه کانی و آلی- پوشش رقیق نخودی- چرخساز- حرارت کافی- ساده	عیلام نو	Miroschedji,1977, planche 2:6
۹	لبه- قهوه ای- آمیزه کانی و آلی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- ساده	عیلام نو	Miroschedji,1977, planche 3:4
۱۰	لبه- قهوه ای- آمیزه کانی- پوشش رقیق صورتی- چرخساز- حرارت کافی- ساده	سلسله‌های قدیم؟	Neely and wright, 1994, figure.4.33:e
۱۱	کف- نخودی- آمیزه کانی- فاقد پوشش- دستساز- حرارت کافی- ساده	عیلام قدیم/ شیماشکی	Wright & Neely, 2010, Figure 4. 3: l

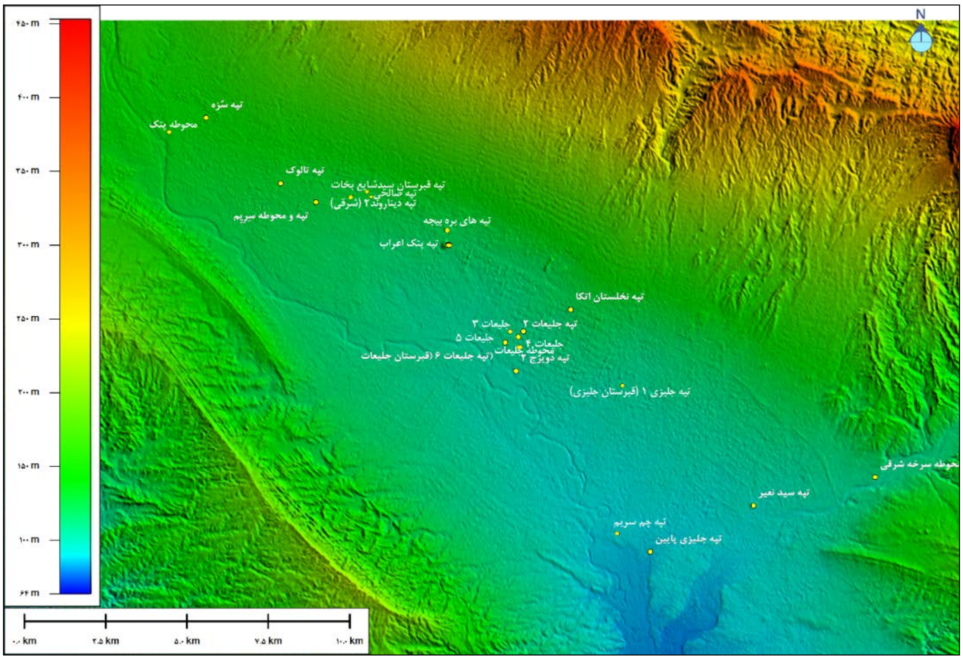

تصویر ۲۳: پراکندگی تپه‌ها و محوطه‌های دوره‌های اوروک تا عیلام نو در دشت پتک

Figure 23: Distribution of sites from the Uruk to New Elam periods in Patek Plain

جدول ۱۰: تپه‌ها و محوطه‌های دشت پتک بر اساس دوره بندی‌ها

Table 10: Patek Plain sites based on chronology

ردیف	نام تپه/محوطه	کد محوطه	UTM N	UTM E	ابعاد کنونی (هکتار)	ارتفاع از سطح زمین های اطراف به متر	اوروک (قدیم، میانی و جدید)	جمدت نصر	سلسله های قدیم III-I	عیلام قدیم	عیلام میانه	عیلام نو
۱	محوطه پتک	TG 102	۳۶۰۱۷۴۱،۰۸	۷۲۵۰۶۲،۱۳	۰/۴۶	۱						•
۲	تپه سزه	TG 104	۳۶۰۲۲۴۱،۵۴	۷۲۶۲۰۷،۴۲	۳/۳۸	۶/۵	•	•	•	•		
۳	تپه تالوک	TG 109	۳۶۰۰۱۴۲،۳۹	۷۲۸۴۹۸،۰۱	۰/۴۳	۰/۷	•					
۴	تپه و محوطه سریم	TG 112	۳۵۹۹۵۳۷،۴۸	۷۲۹۵۷۲،۷۱	۲۵/۵	۶	•		•	•		
۵	تپه قبرستان سید شایع بخات	TG 115	۳۶۰۰۱۰۱۶۴	۷۳۰۴۲۷،۶۱	۰/۲۹	۱/۵			•			
۶	تپه دیناروند ۲ (شرقی)	TG 117	۳۶۰۰۰۱۵،۵	۷۳۱۱۵۹،۳۲	۰/۱۳	۱/۳			•			
۷	تپه های بره بیجه	TG 123	۳۵۹۸۷۵۸،۵۷	۷۳۳۵۷۲،۹۴	۲/۶۴	۱/۸				•		
۸	تپه پتک اعراب	TG 124	۳۵۹۸۱۹۴،۰۶	۷۳۳۵۵۲،۱۵	۵/۴۲	۳۰			•	•	•	•
۹	تپه صالحی	TG 125	۳۶۰۰۰۸۱،۹۹	۷۳۰۵۶۷،۶۱	۰/۱۲	۸			•	•		
۱۰	تپه جلیعات ۲	TG 127	۳۵۹۵۲۳۲،۲۱	۷۳۵۷۹۲،۷	۰/۴۱	۳/۵	•					
۱۱	تپه جلیعات ۳	TG 128	۳۵۹۵۱۸۶،۷۷	۷۳۵۳۰۱،۷۷	۰/۲۶	۳/۵		•	•	•		
۱۲	تپه جلیعات ۴	TG 130	۳۵۹۵۵۲۰،۷۲	۷۳۵۷۴۱،۲۳	۱/۳۱	۲/۸			•	•		
۱۳	محوطه جلیعات	TG 131	۳۵۹۵۴۰۵،۶۳	۷۳۵۹۵۸،۱۹	۰/۱	۰	•					
۱۴	تپه جلیعات ۵	TG 132	۳۵۹۵۲۶۹،۵۱	۷۳۵۴۱۲،۷	۰/۳۲	۲			•	•	•	
۱۵	تپه جلیعات ۶ (قبرستان جلیعات)	TG 133	۳۵۹۵۰۵۸،۴۶	۷۳۵۳۹۴،۴۸	۱/۱۹	۳/۵	•		•			
۱۶	تپه دوبرج ۲	TG 135	۳۵۹۴۱۴۲،۶۶	۷۳۵۷۲۶،۶	۰/۱۳	۰/۸	•		•			
۱۷	تپه جلیزی ۱ (قبرستان جلیزی)	TG 137	۳۵۹۳۵۴۲،۴۵	۷۳۸۸۸۷،۱۳	۰/۵۰	۹				•		
۱۸	تپه نخلستان اتکا	TG 140	۳۵۹۶۱۰۵،۵۴	۷۳۷۴۰۴،۷۸	۱/۱۲	۱/۵	•					•
۱۹	تپه سیدنعیر	TG 145	۳۵۸۹۸۴۵،۱۳	۷۴۳۰۱۹،۴۲	۴/۷۵	۱۲	•		•			
۲۰	تپه جلیزی پایین	TG 146	۳۵۸۸۳۶۵،۸۲	۷۳۹۸۵۴،۸۹	۰/۱۹	۳/۲	•	•	•			
۲۱	تپه چم سریم	TG 147	۳۵۸۹۰۲۲	۷۳۸۸۲۴	۱/۸۸	۲				•	•	•
۲۲	محوطه سرخه شرقی	TG 154	۳۵۹۰۷۵۲،۴۱	۷۴۶۷۶۲،۱۱	۰/۵۸	۰	•					
جمع تعداد محوطه‌های هر دوره							۱۱	۳	۱۳	۱۰	۳	۴

۷. نگاهی به وضعیت دیرین اقلیمِ دشت دهلران به‌ویژه دشتِ پَتَک در دوره‌های اوروک تا پایان عیلام نو

حال که نتایج بررسی‌های اخیر و اطلاعاتی در رابطه با محوطه‌های شاخص هر دوره ارائه شد لازم است مختصری در رابطه با آب‌وهوای دیرینه در دوره‌هایِ مد نظر این نوشتار نیز ارائه شود تا تصویر جامع‌تری از وضعیت استقرارگاه‌ها به دست آید. بر اساس آخرین نتایج رسوب‌شناسی دریاچۀ نِئور (Sharifi et al,2018) و مقایسه آن با مطالعات دیرین اقلیم‌شناسی مرتبط با فلات ایران و عراق (Sharifi et al,2015) این‌گونه به نظر می‌رسد که در دوره اوروک خشک‌سالی شدیدی در خاورمیانه حکم‌فرما بوده است و تنها منابع آب در دسترس ساکنین دشت‌های بزرگی مانند بین‌النهرین، شوش و دشت‌های حاشیه‌ای مانند دهلران، رودخانه‌های دائمی و احتمالاً تعداد اندکی چشمه بوده است. از این‌رو ساکنین روستاها که تا پیش از این وابسته به بارش-های فصلی، کشاورزی دیم و دامداری بوده‌اند به‌ناچار و در پی دسترسی به منابع آب دائمی به محل‌هایی که می‌توانستند با کمک شبکه‌های آب‌رسانی و قنات، آب مورد نیاز خود را تأمین کنند؛ مهاجرت نموده و به این ترتیب احتمال دارد هسته اولیه شهرهایی مانند شوش و وارکا یا اوروک نیز به همین شکل تشکیل شده باشد. چنانکه به دنبال این تغییرات مکانی دشت‌های شمالی خوزستان کنونی نیز متروک‌شده و اجتماعات انسانی در شهر شوش گرد هم می‌آیند. در دشت دهلران این اجتماعات به سمت رودخانه‌های مهمه و دویرج و چشمه-هایی مانند سرگراب کشیده شده‌اند اما این منابع آب جوابگوی نیاز مردم دشت دهلران نبوده بنابراین سکونتگاه‌های دوره اوروک یکی پس از دیگری متروک‌شده به طوری که در آغاز دوره جمدت‌نصر به کمترین تعداد می‌رسند.

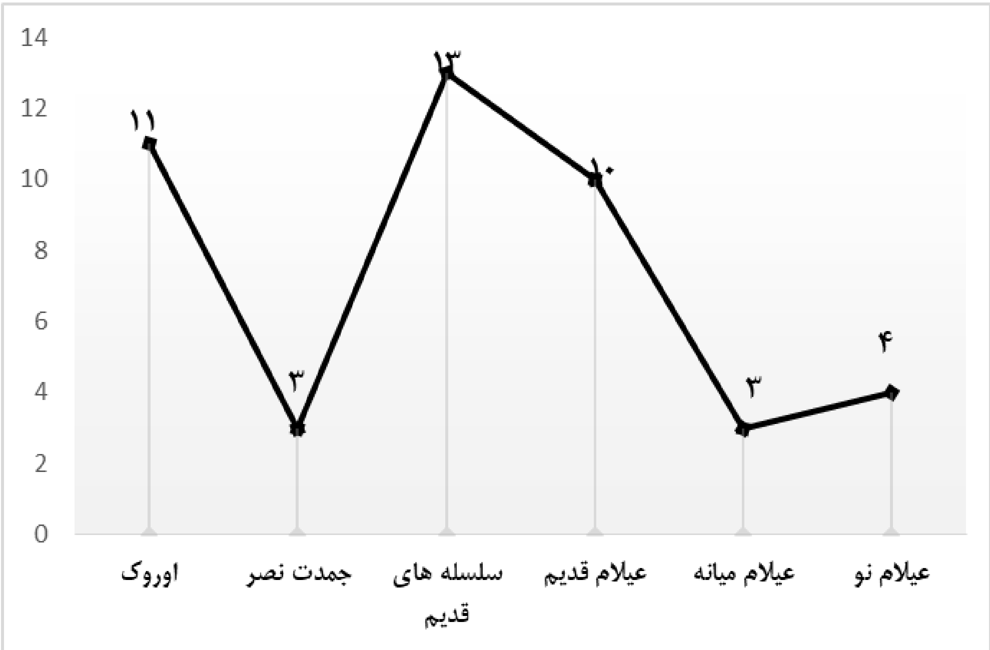

نمودار ۱: فراوانی تعداد تپه‌ها و محوطه‌های دشت پتک بر اساس دوره بندی‌ها

Chart 1: Frequency of the number of Dasht Patek sites based on chronology

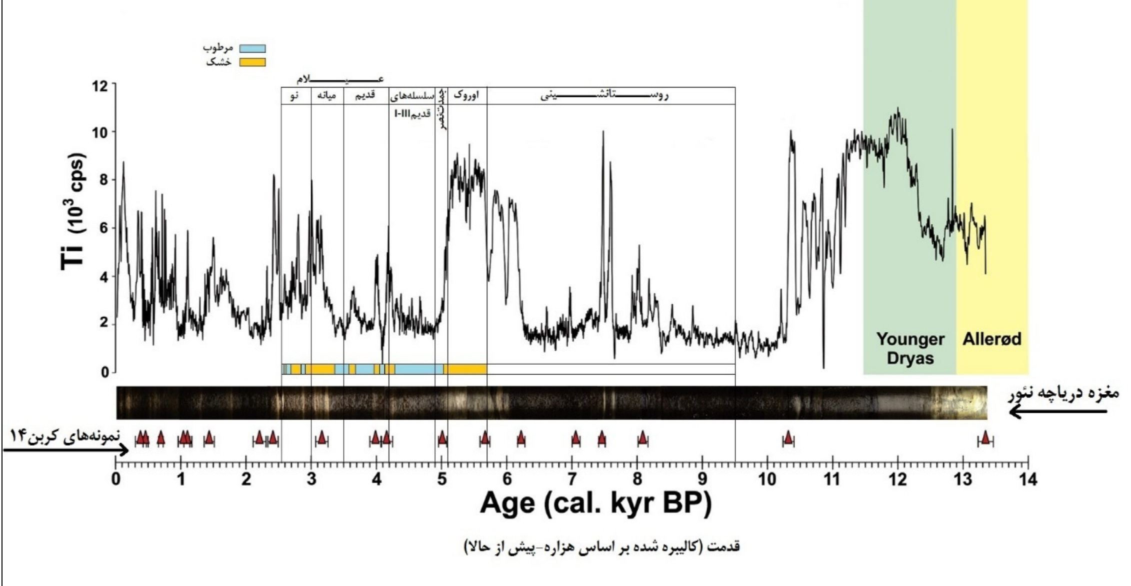

نمودار ۲: تغییرات اقلیمی از ۱۴ هزار سال قبل تاکنون بر اساس آزمایش مغزه رسوبات دریاچه نئور و مقایسه آن با نتایج رسوب‌شناسی انجام شده در فلات ایران و عراق (شریفی و دیگران ۱۳۹۷ و هورشید ۱۳۹۶).

Chart 2: Climatic changes from 14 thousand years ago until now based on the test of the sediment core of Neor Lake and its comparison with the results of sedimentology conducted in the plateau of Iran and Iraq (Sharifi et al, 2018 and Hourshid 2016).

سپس با افزایش مجدد میزان رطوبت در میانه دوره نصر و به‌ویژه دوره سلسله‌های قدیم مجدداً بر تعداد استقرارگاه‌ها افزوده‌شده به نحوی که بیشترین تعداد سکونتگاه‌های شناسایی‌شده در دشت پتک با تعداد ۱۳ محوطه مربوط به این دوره است. در ادامه و مصادف با اواخر دوره سلسله‌های قدیم و همزمان با آغاز دوره عیلام قدیم خشک‌سالی بر دشت حاکم شده که کم‌کم منجر به کاهش تعداد استقرارگاه‌ها شده است. در دوره عیلام قدیم شاهد نوسانات شدید آب و هوایی میان خشک‌سالی و ترسالی هستیم که این روند تأثیر مستقیم بر میزان استقرار در دشت دهلران به‌ویژه دشت پتک گذاشته است. در دوره عیلام میانه دوره بسیار کوتاه ترسالی که از اواخر دوره قبل آغاز شده بود پایان گرفته و خشک‌سالی نسبتاً شدیدی بر دشت حاکم می‌شود که به موجب آن به شدت از تعداد سکونتگاه‌ها کاسته شده و این خشک‌سالی که در دوره عیلام نو نیز همچنان به صورت آب و هوای غالب تداوم داشته، موجب تداوم روند کاهشی تعداد سکونتگاه‌های دشت دهلران شده است (نمودارهای ۱ و ۲).

۸. نتیجه

در بررسی اخیر دشت پتک موسیان تعداد محوطه‌های بیشتری نسبت به بررسی‌های پیشین شناسایی شدند که از دلایل مهم آن عدم بررسی کامل بخش جنوب‌شرقی دشت دهلران نسبت به بخش شمال‌غربی آن بوده است. پژوهش میدانی اخیر نشان داده است که دهلران به عنوان یک دشت حاشیه‌ای از اواخر هزاره چهارم ق.م. تا نیمه هزاره اول ق.م؛ که بررسی آن هدف این نوشتار است؛ بیش از آنچه تاکنون تصور می‌شده به عنوان سکونتگاه انتخاب شده است چنانکه در نتیجه بررسی‌های پیشین در طول دوران مذکور تنها پنج محوطه شناسایی و معرفی شده‌اند و حال این تعداد با توجه به نتایج بررسی اخیر به ۲۲ محوطه افزایش یافته است. از مجموع ۲۲ محوطه ۱۳ محوطه روی استقرارگاه‌های بجا مانده از دوران روستانشینی به حیات خود

ادامه داده‌اند و دو محوطه برای نخستین بار در دوره اوروک، چهار محوطه در دوره سلسله‌های قدیم، دو محوطه در دوره عیلام قدیم و یک محوطه نیز در دوره عیلام نو مورد سکونت قرار گرفته‌اند.

بر اساس اطلاعات ارائه‌شده در جدول ۱۰ و نمودار ۱؛ تعداد محوطه‌های دوره اوروک نسبت به نتایج بررسی‌های پیشین در حدود ۷۸ درصد افزایش را نشان می‌دهد. از دوره جمدت‌نصر سه محوطه شناسایی شد که با توجه به عدم شناسایی شواهد این دوره در بررسی‌های پیشین این تعداد قابل تأمل است. همچنین از دوره سلسله‌های قدیم I-III تعداد ۱۳ محوطه شناسایی شد که این تعداد بیانگر افزایش ۷۷ درصدی نسبت به نتایج بررسی‌های پیشین است. از دوره‌های عیلام قدیم، میانه و نو تنها تپه پتک اعراب یا DL35 در بررسی‌های پیشین شناسایی و معرفی شده بود، حال آنکه با توجه به نتایج بررسی اخیر این تعداد در دوره عیلام قدیم به ۹۰ درصد، عیلام میانه ۶۷ درصد و عیلام نو ۷۵ درصد افزایش یافته است.

به این ترتیب با مقایسه تعداد استقرارگاه‌های دشت پتک در دوره اوروک (۱۱ محوطه) نسبت به دوره روستانشینی جدید که دارای تنها ۴ محوطه استقراری بوده، شاهد افزایش مراکز جمعیتی کوچک هستیم. سپس در دوره جمدت‌نصر تعداد سکونتگاه‌ها به شدت کاهش می‌یابند به طوری که از این دوره تنها در ۳ محوطه شواهد سطحی شناسایی شد. در دوره بعد یعنی سلسله‌های قدیم مجدداً تعداد سکونتگاه‌ها (۱۳ محوطه) افزایش چشمگیری می‌یابد به نحویکه از دوره اوروک تا پایان عیلام نو بیشترین تعداد محوطه‌های شناسایی‌شده متعلق به این دوره است. در دوره عیلام قدیم با توجه به شناسایی ۱۰ محوطه، اندکی از رونق دشت کاسته شده است و این کاهش در دوره‌های بعدی یعنی عیلام میانه با تعداد ۳ محوطه و با اندک تفاوتی در دوره عیلام نو با تعداد ۴ محوطۀ شناسایی‌شده، ادامه یافته است.

همان‌طور که پیش از این اشاره شد دشت دهلران به طور کلی و دشت پتک به عنوان بخش جنوب‌شرقی آن در دوران روستانشینی عمدتاً تحت تأثیر فرهنگ‌های محلی بوده‌اند اما با ظهور مرکز مهمی به نام اوروک در بین‌النهرین و گسترش دامنه نفوذ آن در نواحی همجوار به‌خصوص غرب ایران، دشت دهلران و به‌تبع آن دشت پتک به عنوان یک دشت حاشیه‌ای در اواخر هزاره ۴ ق.م. تحت نفوذ فرهنگی اوروک قرار می‌گیرد و این تأثیر و تأثر در دوره‌های جمدت‌نصر و سلسله‌های قدیم به مدت ۱۵۰۰ سال ادامه می‌یابد. سپس در اواخر هزاره سوم ق.م. با ظهور و گسترش نفوذ و قدرت حاکمان عیلامی در جنوب‌غرب ایران، دشت دهلران تحت نفوذ فرهنگی و سیاسی عیلام قدیم (سلسله‌های شیماشکی - سوکالماخ)، سپس عیلام میانه (تپتی آهار- کیدینوییی‌ها- ایگه‌هالکی- شوتروکی‌ها) و عیلام نو قرار می‌گیرد به نحوی که با توجه به شواهد سطحی تپه پتک اعراب به نظر می‌رسد این محل یک پرستشگاه و مرکز مهم در طول دوره‌های عیلام قدیم تا نو در دشت پتک بوده است. علاوه بر این تأثیرات که پاسخی برای علت تنوع شواهد سطحی محوطه‌های دشت پتک در ارتباط با مراکز فرهنگی بین‌النهرین و شوشان است فراز و فرود تعداد استقرارگاه‌ها و به تبع آن میزان جمعیت ساکن در دشت در طول بیش از ۳ هزار سال می‌تواند متأثر از نوسانات اقلیمی نیز باشد. چنانکه بر اساس نتایج آزمایش‌ها دیرین اقلیم‌شناسی انجام شده روی رسوبات دریاچه نئور و مقایسه اطلاعات حاصل از آزمایش‌ها دیرین اقلیم‌شناسی در فلات ایران و حاشیه فرات و شهر بغداد در کشور کنونی عراق، به نظر می‌رسد در دورۀ اوروک با توجه به تشدید خشک‌سالی، سکونتگاه‌ها در جوار رودخانه‌های دائمی به حیات خود ادامه داده و بر وسعت و پیچیدگی آنها به دلیل اقبال و مهاجرت مردمان آن دوره افزوده شده سپس با تداوم این خشک‌سالی

رودخانه‌های بزرگ تنها منابع آب در دسترس بوده و کم آب شدن رودخانه‌های دائمی کوچک مانند مهمه و خشکی رودخانه‌های دویرج و چیخاب منجر به ترک دشت دهلران و متروک شدن اغلب سکونتگاه‌های دوره اوروک شده به نحوی که در دوره جمدت‌نصر در کل دشت تنها چند استقرار پراکنده به حیات خود ادامه داده‌اند. سپس در دوره سلسله‌های قدیم با افزایش بارش‌ها مجدداً بر تعداد سکونتگاه‌ها افزوده‌شده به طوری که بیشترین تعداد استقرار در دوران مد نظر این پژوهش از این دوره شناسایی‌شده است. سپس با کاهش رطوبت و افزایش خشک‌سالی شاهد ترک استقرارگاه‌ها هستیم به نحوی که در دوره عیلام میانه و عیلام نو تنها چند استقرار پراکنده در دشت باقی می‌مانند. به این ترتیب بارونق گرفتن مراکز جمعیتی حول رودخانه‌های دائمی و قدرت‌نمایی این مراکز و ظهور حاکمان و فرمانروایان به نظر می‌رسد دشت دهلران به مدت ۱۵۰۰ سال تحت نفوذ و سیطره حاکمان بین‌النهرین بوده است سپس با افول قدرت و نفوذ حکومت‌های بین‌النهرینی به مدت بیش از ۱۶۰۰ سالِ بعد تحت نفوذ و سیطره حاکمان عیلامی قرار داشته است.

سپاسگزاری

از استاد ارجمند جناب آقای دکتر عباس علیزاده برای راهنمایی‌های ارزشمند و بی‌دریغشان بی‌نهایت سپاسگزارم همچنین از استاد گرامی جناب آقای دکتر حسن فاضلی نشلی نیز کمال تشکر و قدردانی را دارم.

پی‌نوشت‌ها

۱. این برنامه با مجوز پژوهشکده باستان‌شناسی با شماره ۹۴۳۱۴۱/۰۰/۶۴۹۵ مورخ ۹۴/۸/۲۴ انجام شده است.
۲. پیش از این اطلاعات مربوط به دوران پارینه‌سنگی و دوران روستانشینی در قالب دو مقاله جداگانه منتشرشده است (ر.ک. کتابنامه).
۳. حروف اختصاری کلمه دهلران است که در بررسی‌های انجام شده توسط نیلی و رایت برای نام‌گذاری محوطه‌ها استفاده شده است.
۴. حروف اختصاری نام‌های دهلران و خوزستان است که میروشجی در بررسی خود برای نام‌گذاری محوطه‌ها استفاده کرده است.

منابع

زینی‌وند، محسن (۱۳۹۵)، «مطالعه تاریخی- فرهنگی و بررسی باستان‌شناسی طرح موسوم به گرمسیری؛ دشت دهلران (فصل نخست)». *گزارش‌های پانزدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران*، تهران، پژوهشکده باستان‌شناسی پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری، صص: ۲۷۹-۲۷۳.

زینی‌وند، محسن و فرشته شریفی (۱۳۹۷)، «تپۀ عقرب: مرحله دوم مطالعات باستان‌شناسی «پروژه گرمسیری» در دشت دهلران»، *شانزدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران (مجموعه مقالات کوتاه ۱۳۹۶)*، تهران، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، صص: ۲۳۹-۲۴۳.

زینی‌وند، محسن، کامیار عبدی و جعفر جوتری (۱۳۹۸)، «گزارش پروژه باستان‌شناختی دشت دهلران، فصل نخست کاوش تپه گاران/اِغران»، *هفدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران (مجموعه مقالات کوتاه ۱۳۹۷)*، به کوشش، روح اله شیرازی و شقایق هورشید، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، صص: ۵۸۸-۵۹۵.

علیزاده، عباس، لقمان احمدزاده شوهانی و مهدی امیدفر (۱۳۹۵)، *نظام‌های استقراری و فرهنگ‌های باستانی دشت رامهرمز جنوب‌غربی ایران (نتایج کاوش در تل گِسیر و بررسی منطقه‌ای رامهرمز)*، ترجمۀ ماندانا کرمی و رامین یشمی (زیر نظر عباس علیزاده)، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، چاپ اول.

مترجم، عباس و یعقوب محمدی‌فر (۱۳۸۴)، *گزارش فصل دوم بررسی و شناسایی شهرستان دهلران*، سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان ایلام.

مجیدزاده، یوسف (۱۳۸۶)، *تاریخ و تمدن ایلام*، مرکز نشر دانشگاهی، تهران، چاپ دوم.

مصطفی‌پور، ایمان، حامد ذیفر و بهنام قنبری (۱۳۹۷)، «گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم تپه موسیان»، *شانزدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران (مجموعه مقالات کوتاه ۱۳۹۶)*، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، صص: ۴۴۹-۴۵۲.

ملک شهمیرزادی، صادق (۱۳۸۲)، *ایران در پیش از تاریخ (باستان‌شناسی ایران از آغاز تا سپیده‌دم شهرنشینی)*، تهران، معاونت پژوهشی سازمان میراث فرهنگی کشور، چاپ دوم.

نوراللهی، روح‌الله (۱۳۸۵)، گزارش فصل سوم و چهارم (جلد اول) بررسی و شناسایی شهرستان دهلران، بخش موسیان، ایلام، سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان ایلام.

نوراللهی، روح‌الله (۱۳۸۵)، گزارش فصل سوم و چهارم (جلد دوم) بررسی و شناسایی شهرستان دهلران، بخش موسیان، سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری استان ایلام.

هورشید، شقایق (۱۳۹۵)، گزارش فصل اول بررسی و شناسایی شبکه زهکشی ۲۳ طرح گرمسیری، تهران، کتابخانه و مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری.

ـــــــــ (الف ۱۳۹۶)، گزارش برنامه گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم تپه سیدنعیر، مرحله دوم طرح گرمسیری، تهران، کتابخانه و مرکز اسناد پژوهشکده باستان‌شناسی پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری.

ـــــــــ (ب ۱۳۹۶)، رساله دکتری: ارزیابی گاهنگاری و الگوی استقرار دشت پَتَک موسیان از دوره نوسنگی تا پایان عیلام نو، گروه باستان‌شناسی دانشگاه هنر و معماری دانشگاه مازندران.

ـــــــــ (۱۳۹۷)، «گمانه‌زنی به منظور تعیین عرصه و پیشنهاد حریم تپه سیدنعیر»، *شانزدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران (مجموعه مقالات کوتاه ۱۳۹۶)*، تهران، انتشارات پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، صص: ۵۵۸-۵۶۰.

هورشید، شقایق و مسعود بیرانوند (۱۳۹۶)، «بررسی و شناسایی شبکه زهکشی ۲۳ شهرستان (طرح گرمسیری)، شهرستان دهلران استان ایلام»، *گزارش‌های پانزدهمین گردهمایی سالانه باستان‌شناسی ایران*، به کوشش: روح‌الله شیرازی، تهران، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، ۷۷۰-۷۷۴.

هورشید، شقایق و رحمت عباس‌نژاد سرستی (۱۳۹۷)، «پهنه پارینه‌سنگی دالپریِ دهلران، ایلام»، *فصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات باستان‌شناسی پارسه*، پژوهشگاه میراث فرهنگی و گردشگری، شمارهٔ ۳، سال دوم، بهار، صص: ۷-۱۸.

هورشید، شقایق، رحمت عباس‌نژاد سرستی، حسن فاضلی‌نشلی و حمیدرضا ولی‌پور (۱۳۹۶)، «تحلیل گاهنگاری و روند تحول دوران روستانشینی در دشت پَتَک موسیان، دهلران»، *فصلنامه علمی-پژوهشی پژوهش‌های باستان‌شناسی ایران*، شماره ۱۶، دوره هشتم، بهار، صص: ۴۳-۶۲.

Abdi, Kamyar., 2001, *News & Notes "A Visit to Deh Luran Plain"*, ANTIQUITY Volume 75, Issue 288.

Alizadeh, A, 2003, *Excavation at the Prehistoric Mound of Chogha Bonut, Khuzestan, Iran*, Seasons 1976/77, 1977/78 and 1996, The Oriental Institute of the University of Chicago, Illinois, In Association with the Iranian Cultural Heritage Organization.

Alizadeh, Abbas, 2008, *The development of a prehistoric regional center in lowland Susiana, southwestern Iran*, Final report on the last six seasons of excavations, 1972-1978.

Alizadeh, A, L. Anmadzadeh shohani et al., 2014, *Ancient Settlement Systems and Cultures in the Ram Hormuz Plain, Southwestern Iran: Excavations at Tall-e Geser and Regional Survey in the Ram Hormuz Area*, Oriental Institute Publications of University of Chicago.

De Miroschedji, P. 1977, *Prospections archaeologies au Khuzistan,* Rapport.

De Miroschedji P. 1981, *Prospections archéologiques au Khuzistan en 1977*, Cahiers de la Délégation Archéologique Française en Iran 12.

De Miroschedji P. 1986, *La localisation de Madaktu et l'organisation politique de l'Elam à l'époque Neo-Elamite*, in Meyer L. De, Gasche H., Vallat F. (ed.), Fragmenta Historiae Eiamicae: Mélanges offerts à M. Steve: 209–25. Paris: Editions Recherches sur les Civilisations

Gautier, J. E. and Lampre, G., 1905, "*Fouilles de Moudian*", Memoires de la Mission Archeologique de Perse., Vol. 8, Paris.

Henrikson, E. F., 1985, *An Updated Chronology of the Central zagros Chalcolithic*. Iran XXIII: 97.

Hole, Frank., 1974, Tepe Tula'i, an Early Campsite in Khuzistan, Iran. *Paleorient*, vol 2, n 2, pp 219-242.

Hole, Frank, 1977, Studies in the Archeological History of the Deh Luran Plain- The Excavation of Chagha Sefid, The university of Michigan The Museum of Anthropology.

Hole, Frank, 2011, Interactions Between Western Iran and Mesopotamia from the 9th -4th Millennia B. C., Iranian Journal of Archaeological Studies 1: 1, pp. 1-14.

Hole, Frank, Kent Flannery & James A. Neely., 1969, "*Prehistory and Human ecology of the Dehluran plain*" An Early village Sequence from Khuzistan, Iran, memoirs of Museum of Anthropology University Michigan, Number 1.

Hourshisd, Shaghayegh, 2016, Report of the first Chapter of the Survey and identification of drainage network 23, Garmsiry plan, Deh Luran County", Library and documentation Center of the Archaeological Research Institute, *the Cultural Heritage and Tourism Research Institute.* [in Persian].

————, 2017a, Report of the speculation in order to determine the area and suggest the boundaries of Seyyed Naeir tepe, Library and documentation Center of the Archaeological Research Institute, *the Cultural Heritage and Tourism Research Institute.* [in Persian].

————, 2017b, Thesis for the PhD in Archaeology – Prehistoric Subject: A reassessment of the chronology and settlement pattern of Patak plain in Musiyan from Neolithic to the end of New Elamite period, Faculty of Arts and Architecture, *University of Mazandaran,* [in Persian].

————, 2018, Speculation in order to determine the area and suggest the boundaries of Seyyed Naeir tepe, *Proceedings of 16th annual symposium on the Iranian archaeology*, P.P. 558-560. [in Persian].

Hourshid, Sh. & M. Bayrunvand, 2017, The Survey and identification of drainage network 23, Garmsiry plan, Deh luran County", *Proceedings of 15th annual symposium on the Iranian archaeology*, P.P. 770-774. [in Persian].

Hourshid, Sh. & R. Abbasnejad, 2018, The Paleolithic vast area of Dallpary Deh luran, *Parseh Journal of Archaeological Studies, Issue 3, Second Year, Spring, P.P.7-18,* [in Persian].

Hourshid, Sh, R. Abbasnejad, H. Fazeli Neshali & H. Valipor, 2017, Chronology and Village Periods Process Analysis in Patak Plain, Mousian, Deh Luran, Iran, *Pazhohesh-ha-ye Bastanshenasi Iran, Bu-Ali Sina University, Issue 16, volume 8, Spring, p.p. 43-62.* [in Persian].

Hourshid, Shaghayegh, 2022, Evidences of the Presence of Hunters and Gatherers in the Middle Paleolithic Period in the Dalpari Highlands of Deh Luran Cunty, Ilam, *Science PG, Volume 2, Issue 2, June 2022, Pages: 54-61.*

Kirkby, Michael J., 1977, *Land and water resources of the Deh Luran and Khuzistan plains,* Appendix I, Archeological history of the Deh Luran plain.

Le Breton, L., 1957, The Early periods at Susa, Mesopotamian Relations. *Iraq*, Vol. 19, Pt. 2, pp. 79-124. London.

Levine, Louis, 1975, *The Excavation at She Gabi, Proceeding of the Third Annual Symposium on Archaeological Research in Iran*, Tehran 1974., F. Bagherzadeh (ed).

Majidzadeh, Y., 2007, *History and Cinilization of Ilam*, University Publishing Center, Tehran, Second Edition. [in Persian].

Malek Shahmirzadi, S., 2003. *Prehistoric Iran (Iran from the Earliest Times to the Dawn of Urbanism),* Tehran: Press of cultural heritage, handicrafts and tourism organization of Iran. [in Persian].

Matthews, R. Fazeli Nashli, H. 2022, *The Archaeology of Iran from the Paleolithic to the Achaemenid Empire, Routledge World Archaeology*. Taylor and Francis Group, London and New York.

Mostafapour, Iman, Hamed Zifar & Behnam Ghanbari. & Fereshteh Sharifi, 2018, Speculation in order to determine the area and suggest the boundaries of Mosiyan tepe, *16th annual symposium on the Iranian archaeology*, P.P. 449-452. [in Persian].

Motarjem, A. & Mohamadifar, Y., 2004. "*The Report of Chapter Two of Survey Deh Luran County", Archive administration of cultural heritage in Ilam Province* (unpublished). [in Persian].

Neely, James A. and Henry T. Wright, 1994, *Early Settlement & Irrigation on the Del Luran Plain: Village & Early State Societies in Southwestern Iran*, Published by University of Michigan Museum, PP4, 29-33, 88, 130-138.

Noorallahi, R., 2006a, "*The Report of Chapter Three & Fourth (Vol. I) Survey Dehloran County, Musiyan section*", Archive administration of cultural heritage in Ilam Province (unpublished). [in Persian].

Noorallahi, R., 2006b, "*The Report of Chapter Three & Fourth (Vol. II) Survey Dehloran County, Musian section*", Archive administration of cultural heritage in Ilam Province (unpublished). [in Persian].

Sharifi, Arash, et al., 2015, Abrupt climate variability since the last deglaciation based on a high- resolution, multi-proxy peat record from NW Iran: The hand that rocked the Cradle of Civilization? *Quaternary Science Reviews* 123: 215-230.

Sharifi, Arash, et al., 2018, Early- Holocene greening of the Afro-Asian dust belt changed sources of mineral dust in west Asia, *Earth and Planetary Science Letters* 481:30-40.

Wright, Henry T., 1981, *An Early Town on the Deh Luran Plain: Excavations at Tepe Farukhabad*. Memoirs of the Museum of Anthropology 13, Ann Arbor: University of Michigan, Museum of Anthropology.

Wright, Henry T. and James A. Neely, 2010, *Elamite and Achaemenid Settlement on the Deh Luran Plain, Towns and Villages of the Early Empires in Southwestern Iran*, Ann Arbor, Michigan.

Young, T. Cuyler Jr., 1969, Excavations at Godin Tepe: First Progress Report, Occasional Paper 17 Art and Archaeology, Royal Ontario Museum (ROM), 1-4.

Zeynivand, M., 2016, "The Study of Historical-Cultural and Archaeological Survey the Tropical Scheme, Deh Luran Plain (First Season)", *Proceedings of 15th annual symposium on the Iranian archaeology*, 273-279. [in Persian].

Zeynivand, Mohsen, 2017, An Acheulean biface from the Deh Luran Plain, Iran, *Antiquity*. 91 (353).

Zeynivand, M. and F. Sharifi, 2018, "Aqrab Tepe: The second phase of archeological studies of the "Garmsiri Project" in Deh Luran Plain, *Proceedings of 16th annual symposium on the Iranian archaeology*, 239-243. [in Persian].

Zeynivand, M., K. Abdi & J. Jotheri, 2019, "Archaeological project report of Deh Luran plain: first season of excavation in Garan/Qeran", *Proceedings of 17th Annual Symposium on the Iranian Archaeology*, Edited by: Rouhollah Shirazi & Shaghayegh Hourshid, Vol:1, 588-595. [in Persian].